

Şİİ MAKÂLÂT ESERLERİNDE KERRÂMİYYE VE MUHAMMED B. KERRÂM

Zeynep ALİMOĞLU SÜRMEĠ*

ÖZ

Kerrâmiyye, Muhammed b. Kerrâm'ın (öl. 255/869) fikirleri zemininde ortaya çıkan ve kendisinden sonra önemli Kerrâmî isimlerin katkısı ile teşekkül eden bir fırkadır. Horasan ve Maverâünnehir bölgelerinde taraftar edinmiş bir fırka olan Kerrâmiyye, bölgede hâkim olan diğer dinî-siyasî topluluklar ile çeşitli konularda ihtilaf içerisinde olmuştur. Söz konusu muhalefet, mezheplerin makâlât yazımında Kerrâmiyye'nin konumlandırılma biçimine etki etmiştir. Makâlât eserlerinde Kerrâmiyye, bağımsız bir fırka, Mürcie'nin alt kolu veya Mücessime-Müşebbihe ile ilişkilendirilen bir fırka şeklindeki tasniflere konu olmuştur. Kerrâmiyye, Şîî makâlât eserlerinde ise Mürcie ile ilişkili veya bağımsız bir fırka olarak ele alınmıştır. Kerrâmiyye'ye yönelik tasnifler, tasnifi yapan kesimin konumuna bağlı olarak farklılaşabildiği gibi sınıflandırmaya konu olan kesimin tarihsel seyirle birlikte politik ve sosyal gücündeki değişimden de etkilenmiştir. Bu nedenle değişen şartların Kerrâmiyye ile ilgili algıda ve Kerrâmiyye'nin sunumunda meydana getirdiği değişimi süreç merkezli olarak işlemek önemlidir. Bu makalede, Kerrâmiyye'nin Şîî makâlât eserlerindeki sınıflandırılma şekli ve bu eserlerde Kerrâmiyye'ye nispet edilen görüşlerin tahlili konu edinilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Kerrâmiyye, Muhammed b. Kerrâm, Şîî Makâlât Eserleri, Mürcie.

KARRÂMİYYA AND MUHAMMAD IBN KARRÂM IN SHĪ'ITE MAQĀLĀT WORKS

ABSTRACT

Karrâmiyya is a sect that emerged on the basis of the ideas of Muhammad Ibn Karrâm (d. 255/869) and took shape with the contributions of significant Karrâmî figures who came after him. Karrâmiyya, a sect that gained followers in the regions of Khurasan and Transoxiana, has been in conflict with other religious and political communities dominant in the region on various issues. This opposition has influenced the positioning of Karrâmiyya in the writings of opposing sects. In these doctrinal writings, Karrâmiyya has been classified as an independent sect, a sub-branch of Murji'a, or a sect associated with Mujassima- Mushabbiha. In the Shī'ite maqālāt works, Karrâmiyya has been considered as either associated with Murji'a or as an independent sect. Classifications regarding Karrâmiyya can vary depending on the position of the classifier, and the classification has also been influenced by the historical trajectory and changes in the political and social power of the classifying party. Therefore, it is important to address the changes in perception regarding Karrâmiyya and the changes in its presentation in a process-oriented manner. This article focuses on the classification of Karrâmiyya in the Shī'ite maqālāt works and the analysis of the views attributed to Karrâmiyya in these works.

Keywords: History of Islamic Sects, Karrâmiyya, Muhammad İbn Karrâm, Shī'ite Maqālāt Works, Murji'a.

* Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepler Tarihi Anabilim Dalı, Fırat University, Faculty of Theology, Department of History of Islamic Sects, Elazığ, Türkiye, zasurmeli@firat.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-0101-1812>, <https://ror.org/05teb7b63>

Geliş Tarihi / Date of Submission : 01.05.2024

Kabul Tarihi / Date of Acceptance : 23.10.2024

Atıf / Citation: Alımoğlu Sürmeli, Zeynep. "Şîî Makâlât Eserlerinde Kerrâmiyye ve Muhammed b. Kerrâm". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Dergisi* 60 (Aralık 2024), 31-52. <https://doi.org/10.21054/deuifd.1476611>

Etik Beyan ve Çıkar Çatışması: Yazar; çalışmanın hazırlanması esnasında bilimsel ve etik ilkelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm kaynakların kaynakçada belirtildiğini, çalışmanın maddi açıdan fonlanmadığını, çıkar çatışması bulunmadığını beyan etmektedir.

Telif Hakkı & Lisans: Yazar, dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Ethical Statement and Conflicts of Interest: The author declares that scientific and ethical principles were followed during the preparation of the study, all sources used were indicated in the bibliography, the study was not financially funded, and there is no conflict of interest.

Copyright & License: Author publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0

Giriş

Kerrâmiyye, Muhammed b. Kerrâm'ın (255/869)¹ liderliğinde ortaya çıkmış, onun ölümünden sonra önemli Kerrâmî isimlerin² katkısı ile yaklaşık üç asırlık bir zaman diliminde bölgenin dinî ve sosyokültürel hayatı üzerinde etkili olmuş bir mezheptir. İbn Kerrâm, kelamî görüşlerinin yanında zahidâne yaşamı ile müntesipleri üzerinde etkili olmuştur. Hicri üçüncü asrın sonlarından itibaren etkili olduğu anlaşılan Kerrâmiyye, süreçle birlikte Horasan ve Mâverâünehir bölgelerinde taraftar edinmiştir. Hicri dördüncü asrın sonlarına kadar olan zaman dilimi ile sınırlandırabileceğimiz ilk dönem Kerrâmîliği,³ kelamî bir mezhepten ziyade sûfi bir yapılanma özelliği ile temayüz etmiş ve bu özelliğinden olsa gerek müstakil bir fırka muamelesine tabi tutulmaksızın çoğunlukla Mürcie içerisinde değerlendirilmiştir. Önde gelen Kerrâmî liderlerin zâhidâne yaşayışlarının yanında, muhalifler nezdinde, Kerrâmî fikirlerin kelamî düzlemde temellendirilememiş görüşler olarak kabul edilmesi, bu durum üzerinde etkili olmuş olabilir.⁴ Kerrâmiyye, her ne kadar kelamî çevrelerde ciddi anlamda tenkide tabi tutulmuşsa da Kerrâmiyye'nin *tabrîmü'l-mekâsib* doktrini,⁵ ekonomik düzeyi düşük olan halk kesimine cazip gelmiştir. İhtiyaçtan fazlası için çalışmanın meşru kabul edilemeyeceği anlayışı, söz konusu çevreler açısından belli bir oranda teselliye ifade ederken aynı anlayış, ekonomik düzeyi yüksek çevrelerde Kerrâmiyye'ye yönelik antipati uyandırmıştır.⁶ Klasik kaynaklarda, Kerrâmiyye'nin itikadî görüşleri ve zühd anlayışının yanında kendine

-
- ¹ Benî Nizarlı olan İbn Kerrâm, Zerenc kasabasının köylerinden birinde dünyaya gelmiştir. O, ilk gençlik yıllarını Sicistan'da geçirdikten sonra Horasan'a gitmiştir. Horasan'ın pek çok bölgesinde bulunan İbn Kerrâm, daha hayatta iken pek çok taraftar edinmiştir. Kaynaklarda İbn Kerrâm'ın çoğunlukla imanı ikrardan ibaret kabul ettiği, tescim ve teşbih barındıran bir Tanrı tasavvuruna sahip olduğu gerekçeleriyle tenkide tabi tutulduğu görülmektedir. Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbüri, *Târîhu Nisâbüri*, çev. Muhammed b. Hüseyin Nisâbüri (Tahran: Kitaphane İbn Sina), 58; Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb* (Beyrut: Dâru'l-Cenân, 1988), 5/44; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Mizânü'l-i'tidâl*, thk. Ali Muhammed Muavvez 'Adil Ahmed Abdulmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 1/223.
- ² Bu isimler; Ebû Ya'kub İshâk b. Mehmeşâz (öl. 383/993), Ebû Bekir Muhammed b. İshâk Mehmeşâz (öl. 421/1030), Muhammed b. Heysam, İbrahim b. Muhâcir ve Mecduddîn b. Kıdv'e'dir. Bu şahsiyetler sayesinde Nisâbur, Kerrâmiyye'nin en güçlü olduğu merkez haline gelmiştir. Ancak bahsettiğimiz isimler dışında farklı merkezlerde etkili olmuş başka Kerrâmî isimler de mevcuttur. Detaylı bilgi için bk. Zeynep Alimoğlu Sürmeli, *Ehl-i Sünnet'in Kerrâmiyye Eleştirisi* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2018), 91-118; Muhammed b. Heysam'ın mezhebe olan katkıları ve mezhep içerisindeki yerine dair ayrıca bk. Abdylkader Durgutî, "Makâlât Geleneğinde Muhammed b. Heysam ve Heysamiyye Mezhebi", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 14/2 (31 Aralık 2021), 987-1019.
- ³ Ebû'l-Muîn en-Nesefî, Kerrâmiyye'nin kullanmış olduğu cisim kavramına zât-ı ile kâim anlamını yükleyenler hakkında Kerrâmiyye'nin müteahhirünü ibaresini kullanmaktadır. Hangi dönemi kastettiği açık olmamakla birlikte tespit edebildiğimiz kadıyla İbn Yahya ve Nesefî'den önceki Mâtürîdî kelamcılarının eserlerinde bu konu gündeme gelmemiştir. Bu ayının, İbn Yahya'nın çağdaşı olan İbn Heysam'ın Kerrâmî fikirlerle getirdiği açılım ile ilgili olduğunu düşünmekteyiz. Bk. Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-Nesefî, *Tebsiratü'l-edille*, thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004), 1/158-159. *İbn Yahya, Şerhu Cümeli usûli'd-dîn* (Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, Nu: 1648/II), 49b, 50a.
- ⁴ İlk dönem Kerrâmîliğin daha ziyade dağlık bölgelerde, yoksullar ve köylüler arasında yayıldığına dair bilgiler de bu görüşü destekler mahiyettedir. Bk. Ebû Mansûr 'Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *el-Farâğ beyne'l-fırak*, thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd (Beyrut: el-Matbaatu'l-'Asriyye, 1995), 214; Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve veşeyâtu'l-meşâbiri'l-a'lâm*, thk. Beşşâr 'Avvâd (Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 2003), 19/13; Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz Zehabî, *Mizânü'l- i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed Muavvez-A'dil Ahmed Abdulmevcûd (Lübnan: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1995), 6/314; Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz ez-Zehabî, *Siyerü a'lami'n-nubelâ* (Lübnan: Beytu'l-efkârî'd-devliyye, 2004), 457; Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Lisânü'l-mizân*, thk. Abdulfettâh Ebû Gûdde (Lübnan: Mektebetü'l-matbûati'l-İslâmiyye, 2002), 7/462.
- ⁵ Erken dönem Hanefî müelliflerden olan Hakîm es-Semerkindî, Kerrâmiyye'nin iktisab görüşüne eserinde değinmektedir. Kesbi terk etmenin ruhsat, inkârının ise küfür olacağını ifade ettikten sonra bunu yapanların (yani kesbi inkâr edenlerin) Kerrâmîler olduğunu belirtmektedir. Bk. Ebû'l-Kâsım İshâk b. Muhammed b. İsmâil el-Kâdî el-Hakîm es-Semerkindî, *es-Sevâdî'l-a'zam* (Matbaatü'l-Cemâl), 33.
- ⁶ Margarat Malamud, "Ortaçağ Horasanında Sapkın bir Politika: Nişabur Kerrâmiyyesi", çev. Hüseyin Doğan, *Kelam Araştırmaları Dergisi* 13/1 (2015), 542.

has bir fıkıh üretmeye çalıştığına dair bilgiler topluca değerlendirildiğinde, Kerrâmiyye'nin kelâmî, fikhî ve tasavvufî boyutları olan bir mezhep olduğu anlaşılmaktadır.⁷

Birçok dinî-toplumsal grup, Kerrâmiyye'ye çeşitli eleştiriler yöneltmiştir. Bu eleştiriler çoğunlukla Kerrâmiyye'nin iman anlayışı ile Allah ve sıfatları hakkındadır. Bu konular dışında Kerrâmiyye, kabir azabı, tahrîmül-mekâsib meselesi ve imamet konularında da fikir üretmiştir. Kerrâmiyye'ye yönelik tenkitlerde terğîb-terhîb gayesi ile Kerrâmîlerin hadis uydurduklarına dair de çeşitli iddia ve suçlamalar söz konusudur. İslam mezhepleri arasında Kerrâmiyye'ye yönelik en sert muhalefet yürüten gruplar ise Eş'arîler ve Ehl-i hadîs olmuştur.⁸ Ehl-i hadîs, eleştirilerini iman konusuna yoğunlaştırırken; Eş'arîler, hem iman hem de Allah anlayışı nedeniyle Kerrâmiyye'yi tenkide tabi tutmuşlardır. Bahsini ettiğimiz iki grup, zaman zaman tenkit ve tepkilerini farklı alanlara da kaydırarak Kerrâmîler ile sosyal ilişkileri kısıtlamaya yönelik yaklaşımlar içerisine girmişlerdir. Sünnî çevrelerde Mâtürîdîlerin eleştirilerinin dozunun Ehl-i Hadîs ve Eş'arîler'e nazaran daha makul bir düzeye sahip olduğunu söylemek mümkündür. Mâtürîdîler, eleştirilerinde Kerrâmiyye'nin tevhid anlayışını merkeze almışlardır. Bu gelenekte, Kerrâmiyye, iman anlayışı hususunda tenkide tabi tutulmuşsa da iman konusundaki eleştiriler, tevhid eksenli eleştirilerin gölgesinde kalmıştır.

Kerrâmiyye'nin en etkin olduğu bölge olan Horasan'da, Selçuklular'dan önce bölgeye, yerel hanedanlıklar olan Tâhirîler ile Sâmânîler hâkim idi. Bu yerel hanedanlıklar, iç işlerinde bağımsız olmakla birlikte dış işlerinde Abbâsî hilafetine bağlıydılar. Gerek bu hanedanlıkların gerekse Gaznelîler'in Sünnî olmaları, burada Sünnî mezheplerin sağlam bir şekilde tutunabilmesini sağlamıştır. Takip eden süreçte Selçuklular'ın bölgede egemen olmasıyla Sünnî anlayışın bayraktarlığını Eş'arîler yürütmeye başlamış ve Horasan bölgesindeki güçleri, Nizâmiye medreseleri ile doruğa ulaştırmıştır. Sözüünü etmiş olduğumuz zaman dilimlerinde ve kaim olan siyasal yönetimlerde, Horasan bölgesinde Şii propaganda da yoğun bir şekilde yapılmıştır. Dolayısıyla Kerrâmiyye ile Şîa arasında aynı bölge insanına hitap etmeleri nedeniyle bir ilişki söz konusudur. Bu nedenle Şii çevrelerde Kerrâmiyye'nin görüşlerinin ele alınma ve sunulma biçimi ile Kerrâmiyye'ye yönelik tenkitlerin kapsam ve muhtevası çalışmamız açısından önem arz etmektedir. Bir makalenin sınırlarını aşmaması gayesi ile meşhur İmâmî ve İsmâîlî makâlât eserleri ile çalışmamızı sınırlı tuttuk. Şii makâlât eserlerinde Kerrâmiyye'ye yönelik anlatılara baktığımızda şöyle bir tablo ile karşılaşmaktayız: Bazı Şii makâlât eserlerinde Kerrâmiyye hiç zikredilmemekte, bazılarında hakkında kayda değer bilgi bulunmamakta veya üst kimlik olarak Mürcie konu edinilmekte ve iki kaynaktan ise Kerrâmiyye hakkında detaylı bilgiler yer almaktadır. Bu iki kaynak, İsmâîlî müellif Ebû Temmâm'ın *Bâbü's-Şeytân* adlı eseri ile İmâmî müellif İbn Dâ'î er-Râzî'nin *Tebseratü'l-'avâm* (7./11.asrın ikinci yarısı) adlı eserleridir. Bu iki

⁷ Ülkemizde Kerrâmiyye'nin farklı yönlerine dair yapılmış pek çok çalışma bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Erol Erdem, *Kerrâmiyye Mezhebi ve İtikadî Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994); Sönmez Kutlu, "Kerrâmiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002); Çağfer Karadaş, "Kerrâmiyye ve İtikadî", *Kelam Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2007), 41-42; "Kerrâmiyye Mezhebi: Tarihçesi, Fikirleri, Edebiyatı", *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, ed. Sönmez Kutlu (Ankara: Otto Yayınları, 2012); Salih Aydın, *Bir Ehl-i Sünnet Okulu: Kerrâmiyye Kerrâmiyye'nin Kelam Teorisi, İman Anlayışı ve Din Politikası* (Viyan, 2012); Hüseyin Doğan, *Horasan ve Maverâünnihâr'da İlmî Bir İslam Politikası: Kerrâmî Söylem ve Yansımaları* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015); Salih Çift, "İlk Dönem Tasavvuf Klasikleri Tarafından İhmal Edilen Bir Zühd Hareketi: Kerrâmiyye", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2018), 439-462; Mustafa Salih Edis, "Kerrâmiyye'nin Kelami ve Fikhi Meselelere Yaklaşımı", *Journal of Analytic Divinity* 3/2 (2019), 1-23; Batı'da Kerrâmiyye hakkında yapılmış çalışmalardan bazıları şunlardır: Jean Claude Vadet, "Le Karamisme de la Haute Asie Au Carrefour De Trois Sectes Rivalentes", *Revedes Etudes Islamiques* 48/1 (Paris 1980), 25-50; Aron Zysow, "Two Unrecognized Karami Texts", *Journal of The American Oriental Society* 108/4 (1988), 577-588; Madelung Wilferd, "Sufism and the Karamiyya", *Sufism: Critical Concepts in Islamic Studies*, ed. Ridgeon Lloyd (London and Newyork: Routledge, 2008), 131-144.

⁸ Hadis Taraftarlarının ve Eş'arîlerin Kerrâmiyye'ye yönelik tenkitlerine dair bk. Zeynep Alimoğlu Sürmeli, "Hadis Taraftarlarının Kerrâmiyye Eleştirisi", ed. Ayhan Kuşçulu-Elshan Gubanov (I. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi Tam Metin Kitabı, Kayseri, 2018), 1135-1155; Zeynep Alimoğlu Sürmeli-Ahmet Bağlıoğlu, "Eş'arî Gelenekte Kerrâmiyye Tenkidi: İbn Fûrek, Bağdâdî ve İsfereyînî Örneği", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2017), 183-211; Abdylkader Durguti, "Mezheplerarası İletişimden Kaynaklanan Sorunlar: Kerrâmiyye ve Eş'ariyye Tartışması Örneği" (I. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu: Din, Dil ve İletişim, Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları, 2019), 554-562.

eser arasında, *Tebssiratü'l-‘avâm*, gerek Kerrâmiyye’ye oldukça geniş bir yer ayırması, gerekse tahkir ve alay içeren anlatılarla dolu olması bakımlarından detaylı bir şekilde incelenmeyi gerektirmektedir.

1. Kerrâmiyye’yi Doğrudan Ele Almayan Eserler

1.1. Fazl b. Şâzân’ın (öl. 260/874) *el-İzâh fi’r-red ‘alâ sâiri’l-fırak’ı* ve *er-Red ‘alâ Muhammed b. Kerrâm* Adlı Kayıp Eseri

Kerrâmiyye’yi açıkça zikretmeyip Mürcie’ye vurguda bulunan en erken dönem Şii mâkâlat eseri, Ebû Muhammed Fazl b. Şâzân b. Halîl el-Ezdî en-Nîsâbüri (ö.260/874)’ye⁹ nispet edilen *el-İzâh fi’r-red ‘alâ sâiri’l-fırak*¹⁰ adlı eserdir. *el-İzâh* adlı eserini Ca’ferî fikhî ile İsnâaşeriyye itikadını açıklama amacıyla kaleme alan Fazl b. Şâzân aynı zamanda İbn Kerrâm’ın da çağdaşıdır. Nîsâburlu olan İbn Şâzân’ın Abdullah b. Tâhir zamanında Nîsâbur’da bulunması ve Nîsâbur’dan sürgün edilmesi, İbn Kerrâm’la ortak yönlerinden bir diğeridir.¹¹

Fazl b. Şâzân’ın İbn Kerrâm’dan sadece beş yıl sonra vefat etmesini dikkate alacak olursak eserinde Kerrâmiyye’den bir mezhep olarak söz etmemesi normaldir. Zira Kerrâmiyye, hicri dördüncü asırda bir mezhep niteliği kazanmaya başlamıştır.¹² Fakat Fazl b. Şâzân’ın İbn Kerrâm’dan haberdar olduğu, fikirlerini bildiği ve onu eleştirdiğini görmekteyiz. Nitekim ona nispet edilen *er-Red ‘alâ Muhammed b. Kerrâm* adlı eser, bu hususu açıkça destekler mahiyettedir.¹³ Bu bilgiler ışığında, Fazl b. Şâzân’ın İbn Kerrâm’ın varlığından haberdar olmasının ötesinde kendisi ile ilgili bir reddiye kaleme almış olduğu anlaşılmaktadır. Ancak eser, günümüze ulaşmadığından İbn Şâzân’ın İbn Kerrâm’a ve Kerrâmiyye’ye yönelik fikirleri ve eleştirileri hususunda bilgi sahibi değiliz.

Fazl b. Şâzân, *el-İzâh* adlı eserinde Mürcie’yi detaylı bir şekilde ele almaktadır. Ancak İbn Kerrâm’dan söz etmemektedir. Bu durumu esere hâkim olan genel üslup ile açıklayabiliriz. Çünkü Fazl b. Şâzân *el-İzâh*’ta ana fırkalar üzerinde durmakta; tâli fırkalarla söz etmemektedir. Nitekim yetmiş üç fırka hadisini esas almayan Fazl b. Şâzân, eserinde temel ayrımın Ehl-i Sünnet (Mürcie) ve Şîa arasında olduğuna vurguda bulunmakta ve eserinde imamî akideyi delillendirmeyi merkeze almaktadır. Bu nedenle o, tâli fırkalar üzerinde durmaksızın meşhur temel fırkaları ve onların genel özelliklerini zikretmekle yetinir.

Mürcie’ye on küsur yerde referansta bulunan Fazl b. Şâzân, Hz. Peygamber’e nispet edilen “Ümmetinden iki sınıfın İslam’dan nasibi yoktur: Kaderiyye ve Mürcie.” rivayeti ile Mürcie bahsine başlar.¹⁴ İbn Şâzân, eserinde Şîa ile Mürcie arasındaki temel tartışma konularını, Mürcie’ye yöneltilen sorular ve Mürcie’nin bu sorulara verdiği cevaplar veya Mürcie tarafından yöneltilen sorular şeklinde

⁹ İbnü’n-Nedîm, Fazl b. Şâzân er-Râzî’ye eserinde yer verirken Fazl b. Şâzân el-Ezdî en-Nîsâbüri’den söz etmemektedir. Bk. Muhammed b. İshâk İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Rıdâ Teceddüd (Tahran, 1971), 38.

¹⁰ Ebû Muhammed Fazl b. Şâzân b. Halîl el-Ezdî en-İbn Şâzân en-Nîsâbüri, *el-İzâh fi’r-red ‘alâ sâiri’l-fırak*, thk. Celalüddîn el-Hüseynî el-Urmevî (Beyrut: el-Müessesetü’t-Târihi’l-‘Arabî, 2009).

¹¹ İbn Kerrâm, Nîsâbur’da Tâhiri emirleri, Tâhir b. Abdillâh (231-248/846-862) ve Muhammed b. Tâhir b. Abdillâh (248-259/862-873) tarafından hapsedilmiştir. Üç defa Nîsâbur’dan çıkan İbn Kerrâm’ın çıkışlarından ikisinin sürgün olduğu kaydedilir. Bk. Sem’ânî, *el-Ensâb*, 5/44; Ebü’s-Safâ Salâhuddîn es-Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, thk. Ahmet Arnâvûd-Mustafa Türki (Beyrut: Dârü İhyâ’i’t-Turas, 2000), 4/265. Kendisine pek çok eser nispet edilen Fazl b. Şâzân’ın günümüze ulaşan eserleri arasından en hacimli ise *el-İzâh* adlı eserdir. Bu eser, Şii görüşlere yöneltilen eleştirilere cevap mahiyetindedir. Kitap ilk dönem olayları ile ilgili Kat’iyye’nin bakış açısını ortaya koymasının yanı sıra, *imamet* ve *rec’at* gibi hususlarda muhaliflerce yapılan eleştirilere çeşitli cevapları da içermektedir. Fazl b. Şâzân, imamlar devrinde yaşamış bir âlim olması açısından ayrıca önemlidir. Kendisine nispet edilen eserlerin ayrıntılı listesi için bk. Metin Bozan, “Fazl b. Şâzân ve Kitâbu’l-İlelî Çerçevesinde İmamet Anlayışı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2004), 72.

¹² Makâlât eserlerinde en erken hicri dördüncü asırda Kerrâmiyye’den bir mezhep olarak söz edilmektedir. Bk. Zeynep Alımoğlu Sürmeli, “Sünnî Makâlât Eserlerinde Kerrâmiyye’nin Tasnifi Meselesi”, *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 12/2 (31 Aralık 2019), 403-440.

¹³ Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris ez-Ziriklî, *el-‘Alâm* (Dârü’l-İlm li’l-Melâyin, 2002), 5/149.

¹⁴ Eserde yer alan diğer rivayet “Mürcie, bu ümmetin Yahudileridir” rivayetidir. Bk. İbn Şâzân en-Nîsâbüri, *el-İzâh*, 44-47.

işlemektedir.¹⁵ Eserde Mürcie'nin, Allah'ın Hz. Peygamberi kullarına helal, haram, farzlar ve ahkâma yönelik bütün ihtiyaçlarını açıklamak üzere göndermediği düşüncesinde olduğu dile getirilmektedir.¹⁶ Kerrâmiyye'nin nübüvvet anlayışı ile ilgili elimizdeki malumattan¹⁷ hareketle Kerrâmiyye'nin mevzubahis görüşü benimseyen Mürciiler kategorisinde değerlendirilip değerlendirilemeyeceğine dair bir kanaate varmak zor görünmektedir. Ancak Kerrâmîlerin fıkhıta Hanefî olduklarına dair bilgileri¹⁸ dikkate alacak olursak bu hususta, Ehl-i Re'y'in tavrını benimsediklerini söyleyebiliriz. İbn Şâzân'ın bu aktarımı, hicri üçüncü asrın başlarında Şii çevrelerde imametın zorunluluğu ve vehbî ilim telakkisi iddialarının gündemde olduğunu göstermesi ile Sünnî çevrelere yönelik re'y eleştirilerinin Şia'nın imamet anlayışıyla bağlantılı olduğuna işaret etmesi açısından önemlidir.¹⁹ Bu sebeple Mürcie'ye nispet edilen bu görüş ile Hz. Peygamber'in bıraktığı mirasın Müslümanların karşılaştığı veya karşılaşacağı tüm sorunları çözmede yetersiz kalabileceği dolayısıyla re'yin gerekliliğini savunan Sünnî çevrelerin kastedildiği anlaşılmaktadır.

Mürcie'yi ameli imana dâhil etmeyenler olarak tanımlayan İbn Şâzân'ın verdiği bilgilere göre bu kabulleri ile Mürciiler, kelime-i şهادet getirdikten sonra kişi, hangi günahı işlerse işlesin imanının zarar görmeyeceğine hükmetmişler ve imanlarını Cebrâil ve Mikâil'in imanını ile bir tutmuşlardır. Fazl b. Şâzân, bu düşünceyi dile getirenlerin dayanak olarak "İnsanlarla kelime-i şهادet getirinceye kadar savaşmakla emrolundum." hadisine referansta bulduklarını ancak bu hadisin hükmünün nesh olduğunu çünkü Hz. Peygamber'in bu sözü, Müslümanlar farzlar ile yükümlü tutulmadan önce söylediğini dile getirir.²⁰ Mürcie'nin iman konusundaki görüşlerine dair verdiği bilgiden hareketle İbn Şâzân'ın Kerrâmiyye'yi hiç değilse iman konusunda Mürcie içerisinde ele aldığı söylenebilir.

Eserde, Mürcie'nin Şia'ya düşmanlık yapmasının iki gerekçesi olduğu belirtilmektedir. Bunlar; Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in Şii çevrelerce kötülenmesi ile Şia'nın, Cemaat ve Ehl-i Sünnet'ten ayrılmasıdır.²¹ Ayrıca eserde, Mürcie'nin kelime-i şهادet getiren ve Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'i, Hz. Ali'den daha faziletli gören tüm kesimleri, hangi günahı işlerlerse işlesinler İslam dairesi içerisinde kabul ettiği belirtilir. Buna mukabil olarak bir an dahi olsa Allah'a isyan etmediği halde Hz. Ali'yi ilk iki halifeden üstün kabul eden Şia'ya karşı tutumunun son derece katı olduğu ve bu inanca sahip olanları, İslam milletinden

¹⁵ Bu soruların farazî sorular mı yoksa dönemin temel ihtilaf konuları olmaları nedeniyle söz konusu gruplar arasındaki cârî tartışmalar mı olduğu hususu net olmamakla beraber her durumda Mürcie ile Şia arasındaki görüş farklılıklarına işaret etmesi bakımından önemlidir.

¹⁶ Mürcie bu eleştiriye karşı delillerinin Hz. Peygamber'in Muâz b. Cebel'i Yemen'e kadı olarak gönderirken kendisine yönelttiği "...Kitap ve sünnette hüküm bulamazsan ne yaparsın?" sorusuna Muâz'ın kendi re'yim ile içtihatla bulunurum demesi ve Hz. Peygamber'in onu taltif etmesi olduğunu belirtir. İbn Şâzân, bu konuyu detaylı olarak ele almaktadır. Geniş bilgi için bk. İbn Şâzân en-Nisâbüri, *el-İzâh*, 103-104, 109, 113.

¹⁷ Risalet-irsal ile resul-mürsel kavramlarını birbirinden ayıran Kerrâmîler, risalet ve resul kavramlarını ezeli ve ebedî birer kavram olarak görürler. Resulün risalet ile vazifelenilmesi durumunda ise irsal ve mürsel kavramlarını kullanırlar. Mürselin irsalden azlinin mümkün olduğunu; resulün irsalden azlinin mümkün olmadığını kabul ederler. Buradan yola çıkarak risalet ve resülü kalıcı; irsal ve mürseli ise geçici olarak tanımlarlar. Onlar, resulün irsalinin vacibattan olduğunu ve tek bir resul göndermenin hikmete aykırı olduğunu iddia ederler. Ayrıca bütün resul ve nebilerden küfrün sadır olabileceğini kabul ederler. Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn* (İstanbul: Matbaatu'd-Devle, 1928), 173; Seyyid Murtezâ b. Dâ'i Hasenî İbn Dâ'i er-Râzî, *Tebsratu'l-'avâm fî ma'rifeti mekâlâti'l-enâm*, haz. Abbâs İkbâl (İntişârâtü Esâtîr, 1945), 72-73.

¹⁸ Kerrâmiyye'nin bir kesiminin kendi fıkhına tabi olduğu; bir kesimin ise Hanefî olduğu aktarılmaktadır. Ancak hangi zaman diliminde Kerrâmiyye'nin müstakil bir fıkıh üretmeye başladığı veya hangi bölgedeki Kerrâmîlerin Hanefî olduğu net olarak bilinmemektedir. Bu konudaki malumat bilgi kırıntıları halinde olup diğer kaynaklar tarafından doğrulanmamaktadır. Kerrâmiyye fıkhına dair günümüze ulaşan yegâne kaynak Suğdî'nin *en-Nütef* adlı eseridir. Bu eserinde Kerrâmiyye'ye nisbeti tartışmalıdır. Krş Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Kitâbü Ahsenit-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm* (Kahire: Mektebetü Medbûlî), 37; Ali b. el-Hüseyn b. Muhammed es-Suğdî, *en-Nütef fî'l-fetâvâ*, thk. Selahuddîn en-Nâhî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984); Zysow, "Two Unrecognized Karrami Texts", 584.

¹⁹ İsa Koç, "İbn Şâzân'ın el-İzâh Adlı Eserine Göre İslam Mezhepleri", *Temel İslam Bilimleri Araştırmaları* (İstanbul, 2018), 573.

²⁰ Eserde yer alan diğer rivayet "Mürcie, bu ümmetin Yahudileridir." rivayetidir. Bk. İbn Şâzân en-Nisâbüri, *el-İzâh*, 44-47.

²¹ İbn Şâzân en-Nisâbüri, *el-İzâh*, 93-94.

saymadıkları, onları, kanları helal olan müşrikler olarak gördükleri ifade edilmektedir.²² Bu hususta, İbn Kerrâm ve taraftarları açıkça zikredilmemiş olsa da Mürcie zikredilerek İbn Kerrâm gibi amelleri imana dâhil etmeyen tüm şahısların örtülü olarak muhatap alınmış olması muhtemeldir.

Fazl b. Şâzân'ın İbn Kerrâm'ı muhatap aldığı bir reddiyenin kendisine nispet edilmesi yanında İbn Kerrâm'la çağdaş olmaları dikkate alındığında, Fazl b. Şâzân ile Muhammed b. Kerrâm arasında, aynı bölgenin toplumsal tabanına hitap etmeleri nedeniyle bir muhalefetin mevcut olduğunu söyleyebiliriz. Ancak mevzubahis muhalefetin dozu ve biçimi hakkında fikir sahibi değiliz. İbn Şâzân'ın Şîî akideyi savunmak amacıyla kaleme almış olduğu eserindeki temel konunun imamet, asıl muhatabın ise Ehl-i sünnet olduğu görülmektedir. Müellifin hedefi nedeniyle olsa gerek Kerrâmiyye veya İbn Kerrâm, bu eserde açıkça zikredilmemiştir. Kerrâmiyye'nin o dönemde, kelimî görüşleri olan ancak sûfî boyutu güçlü bir yapı olduğu bilinmektedir.²³ Mürcie'yi, imanın amel olmaksızın söz olduğunu söyleyenler olarak tanımlayan Fazl b. Şâzân, iman anlayışı nedeniyle Kerrâmîleri, Mürcie içerisinde değerlendirmiş olmalıdır.

1.2. Sa'd b. Abdullah el-Kummî'nin (öl. 301/913-14) *el-Mâkâlât ve'l-fırak*'i ile en-Nevbahtî'nin (öl. 300/912) *Fıraku's-Şîa*'i

Günümüze ulaşabilen erken dönem Şîî makâlât eserleri olan *el-Mâkâlât ve'l-fırak* ile *Fıraku's-Şîa* konumuz açısından önem taşıyan diğer kaynaklardır. Söz konusu eserler, birbirlerinin çağdaşı olan Sa'd b. Abdullah el-Kummî (öl. 301/913-14) ile Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî'ye (öl. 300/912) nispet edilmektedir. Eserlerin muhtevastaki benzerlikten ötürü her iki eserin beslendiği ortak bir kaynak olduğu veya müelliflerden birinin diğerinin eserinden yararlandığı düşünülmektedir.²⁴ *Kitâbü'l-Mâkâlât ve'l-fırak/Fıraku's-Şîa*'da²⁵ Mürcie'den söz edilmekte ancak Kerrâmiyye'den müstakil bir fırka olarak söz edilmemektedir. Şîî fırkalar ile ilgili kaleme alınmış ve diğer fırkalar hakkında derinlemesine bilgi verilmeyen bu eserde, Kerrâmiyye'nin yer almaması beklenen bir durumdur. Bu durum, hem hicrî üçüncü asrın ikinci yarısında Kerrâmiyye'nin müstakil bir mezhep muamelesi görmemesi hem de Kerrâmiyye gibi tâli fırkalar bir yana temel fırkaların birçoğunun eserde yer almaması ile ilgili olabilir.

Kitâbü'l-Mâkâlât ve'l-fırak/Fıraku's-Şîa'da, Hz. Ali'nin ölümünden sonra küçük bir topluluk dışındaki kesimlerin Muaviye'ye katılarak tek bir fırka oldukları belirtilmektedir. Bu kesim, *es-sevâdu'l-azam*, *ehlü'l-başv* ve *etbâü'l-mülûk* olarak nitelenmekte ve bunlara topluca Mürcie denilmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Mürcie, daha önce ihtilaf etmiş olanların Ehl-i kible olmaları ve imanlarını dilleri ile ikrar etmeleri nedeni ile mü'min olduklarını ileri sürerek onların bağışlanacakları ümidini taşıyan tüm kesimlerin kimliğini tanımlama noktasında bir üst referansı ifade etmektedir.²⁶ Mürcie daha sonra; Cehmiyye, Gaylâniyye, Mâsriyye ve Şükkâk (Betriyye) olmak üzere dört grup halinde ele alınmaktadır.²⁷ Şükkâk arasında ise önde

²² İbn Şâzân, yukarıda sözünü ettiğimiz iki özelliği taşıması durumunda mürtekeb-i kebîreyi Müslüman kabul eden Mürcie'nin, Şîa'ya yönelik tavrını eleştirir. Ona göre Mürcie, Hz. Ali'nin Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'den faziletli olduğunu kabul edenleri müşrik olarak vasıflamış ve onların kanlarını helal görmüştür. Bu yaklaşımı ile Mürcie iç tutarlılığını sağlayamayarak kendi kendisiyle çelişmiştir. Bk. İbn Şâzân en-Nisâbü'l-*el-İzâh*, 101-102.

²³ Zeynep Alimoğlu Sürmeli, *Ehl-i Sünnet'in Kerrâmiyye Eleştirisi* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2018), 160-161, 73-82.

²⁴ Madelung, Kummî'nin eserini Nevbahtî'den epey sene sonra kaleme aldığını düşünmektedir. Kummî, eseri imâmî ekol geleneğine ait addetmiş ve bu nedenle selefini tesmiye etme mükellefiyeti hissetmemiş olabilir. Nevbahtî'nin tavrı da Kummî'nin tavrı gibidir. Onun kitabının ilk kısmının temelini, herhangi bir yerde eseri veya müellifini zikretmeksizin, 2/8. asrın ilk yarısına ait bir eser oluşturmaktadır. Madelung bu eserin, imâmî âlim Hişam b. Hakem'in *Kitâbu İhtilâfi'n-nâs fi'l-imâme* adlı eseri olduğunu tahmin etmektedir. Bk. Wilferd Madelung, "İmâmiyye Fırak Literatürüne Dair Mülâhazalar", çev. Ali Dere, *Şîî Fırkalar (Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak, Fıraku's-Şîa)* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000); Seyyid Muhammed Rızâ el-Hüseynî, "Fıraku's-Şîa Veya Makâlâtü'l-İmâmiyye Nevbahtî'nin Mi Yoksa Kummî'nin Mi?" çev. Mehmet Kalaycı, *Şîî Fırkalar (Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak, Fıraku's-Şîa)* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000) 287-318.

²⁵ İki eser arasındaki benzerlikten ötürü çalışmamızda *Şîî Fırkalar (Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak/Fıraku's-Şîa)* adlı tercüme eser kullanılacaktır.

²⁶ Müellif "toplucu" bağışlanma ümidi taşıdıklarını belirtmektedir. Bk. Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî-Ebû Halef Sa'd b. Abdillâh el-Kummî, *Şîî Fırkalar (Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak, Fıraku's-Şîa)*, çev. Hasan Onat vd. (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000), 66-67.

²⁷ Eserde; Cehmiyye, Horasan Mürciesi, Gaylâniyye, Şam Mürciesi, Mâsriyye ise Irak Mürciesi olup Ebu Hanîfe bu son gruptandır. Geniş bilgi için bkz. *Nevbahtî-Kummî, Şîî Fırkalar (Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak, Fıraku's-Şîa)*, 67-71.

gelen Hadis Taraftarları zikredilmektedir.²⁸ Sünnî kelimelerin ekollerinin doğuşundan önceki süreçte kaleme alınmış olan eserde, Mâsriyye ve Şükkâk ile Ehl-i Re'y ve Ehl-i Hadîs'in Mürcie çatısı altında ele alınması, büyük günah işleyen kişinin durumuna dair tutumun bu sınıflandırma üzerindeki etkisine işaret etmektedir.²⁹

Kitâbü'l-Makâlat ve'l-firak/Firaku's-Şîa'da, Süfyan es-Sevrî gibi Ashâbu'l-Hadîs'in önde gelenlerinin Mürcie çatısı altında ele alınması, Ehl-i Hadîs ile Mürcie'yi aynı kefeye koyma gibi bir sınıflandırma problemi doğursa da söz konusu sınıflandırmanın referansı önemlidir. Örneğin aradan yüzyılı aşkın bir zaman geçtikten sonra önde gelen Kerrâmî kelamcısı Muhammed b. Heysam³⁰ da kendilerini Süfyan es-Sevrî'ye dayandırmıştır.³¹ Bu iddianın Kerrâmiyye'nin teşbih ve tescîm ile suçlanmasını takiben gündeme gelmesi ise dikkat çekicidir. Bu durumda, Kerrâmiyye'nin tamamının olmasa bile Heysamiyye'nin kendisini Süfyan es-Sevrî'nin de aralarında bulunduğu Ehl-i Hadîs'e dayandırdığı söylenebilir. Dolayısıyla İbn Heysam'la beraber Kerrâmî görüşlerin Sünnî görüşlere yakınlığı tezi gündeme gelir ki bu tezi güçlendiren başka verilere de sahibiz. Elimizdeki bu verilere göre İbn Heysam, Kerrâmiyye'ye nispet edilen teşbih barındıran görüşlerin kendisi ve mezhebinden uzak olduğunu; Kerrâmiyye'nin teşbih ve tekyife düşmeksizin yalnızca Kur'an ve Sünnet'in Allah hakkında kullandığı ibareleri kullandığını savunur. İbn Heysam, Kerrâmiyye'nin aksine teşbihçi grupların Kur'an ve Sünnet'te geçmeyen ibareleri, Allah için kullandıklarını söyleyerek Kerrâmiyye ile Müşebbihe arasında kurulan ilişkiyi reddetmektedir.³²

Eserde, Mürcie'den belirli kesimlere veya tamamına çeşitli görüşler nispet edilmektedir. Bu görüşler, Hz. Peygamber'in herhangi bir imam tayin etmeden öldüğü,³³ imâmetin onu yürütebilecek Kitap ve Sünnet'i iyi bilen herkesin hakkı olduğu,³⁴ imâmetin ancak ümmetin icmâi ile sabit olacağı,³⁵ Hz. Ebûbekir'in hilafetine yönelik icmâa, Müslümanların dalâlet üzerine birleşmeyeceklerine dair hadisin delil olduğu,³⁶ Hz. Ali'nin tahkime gitmekte haklı olduğu,³⁷ Hz. Ali'nin karşısında yer alanların hatalı olduğu³⁸

²⁸ Süfyan es-Sevrî, Şerîk b. Abdillâh, İbn Ebî Leylâ, Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, Mâlik b. Enes ile Ehl-i Haşv ve büyük çoğunluğu onlar gibi düşünen Hadis Taraftarlarıdır. Bk. Nevbahî-Kummî, *Şii Firakalar (Kitâbu'l-Makâlat ve'l-Firak, Firaku's-Şîa)*, 70-71.

²⁹ Bu durum, Mürcie'ye özel olmayıp diğer pek çok mezhep hususunda da geçerli olsa da Mürcie'nin bu konuda diğer pek çok mezhepten farklı olduğu söylenebilir. Konu ile ilgili bk. İbrahim Hakkı İnal, *The Presentation of the Murji'a in Islamic Literature* (Ankara: Fecr Yayınları, 2021).

³⁰ Hicrî IV/X. asrın sonları ile V/XI. asrın başlarında yaşamış olan İbn Heysam, Kerrâmî görüşleri sistemleştirip temellendirmiştir. Bk. Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 5/113; Ebî Bekr b. Muhammed b. Celâluddîn es-Suyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd (Mısır: Matbaatu's-Saade, 1952), 1/356.

³¹ Ebû Hâmid İzzüddîn Abdülhamîd b. Hibetillâh b. Muhammed el-Medâinî İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu nehc'i'l-belâğâ*, thk. Muhammed Ebu'l-Fudayl İbrâhîm (Kum: Dâru İhyâi'l-'Arabiyye, 1993), 6/371-372.

³² İbn Heysam, Müşebbihe'nin Allah'a haml ettiği hey'et, suret, cevîf, müsafaha gibi teşbih içeren kavramlarla Kerrâmiyye'nin haml ettiği vech ve yed gibi kavramların birbirinden farklı olduğunu savunur. Bu iddiasını ayetlerle destekleyerek Kerrâmiyye'nin ayetlerde var olan dışında bir şey iddia etmediğini, teşbih olmaksızın Allah hakkında sözü geçen kavramları kullandığını savunur. Müşebbihe ve Mücessime'den farklı olduklarını, Kur'an'da var olan şekliyle tevakkuf ettiklerini dile getirir. Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehrîstânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Muhammed Ahmed Fehmi (Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 103-104.

³³ Mürcie'nin önde gelenleri bu görüştedir. Önde gelenlerin kimler olduğuna dair kayıt yoktur. Ancak bu grubun imamı seçmede re'yin kullanılıp kullanılmayacağı hususunda ihtilafa düştükleri belirtilmektedir. Nevbahî-Kummî, *Şii Firakalar (Kitâbu'l-Makâlat ve'l-Firak, Firaku's-Şîa)*, 72.

³⁴ Nevbahî-Kummî, *Şii Firakalar (Kitâbu'l-Makâlat ve'l-Firak, Firaku's-Şîa)*, 80.

³⁵ Fazl er-Rekkâşî, Ebû Şimr, Gaylân b. Mervân ile Mürcie'den bu görüşte olanlar olduğu belirtilmektedir. Dikkate değer olan husus ise Gaylân b. Mervân'ın Mürcie'den bağımsız olarak zikredilmesidir. Hâlbuki müellif daha önce Gaylaniyye'yi Mürcie altında zikretmişti. Krş. Nevbahî-Kummî, *Şii Firakalar (Kitâbu'l-Makâlat ve'l-Firak, Firaku's-Şîa)*, 68, 79-80.

³⁶ Mu'tezile ve Mürcie'nin tamamı bu görüştedir. Nevbahî-Kummî, *Şii Firakalar (Kitâbu'l-Makâlat ve'l-Firak, Firaku's-Şîa)*, 83.

³⁷ Ashabi tahkimden başka bir şeye yanaşmadığından ve savaşmaktan kaçındığından Hz. Ali, tahkime gitmekte haklı idi. Nevbahî-Kummî, *Şii Firakalar (Kitâbu'l-Makâlat ve'l-Firak, Firaku's-Şîa)*, 92.

³⁸ Ali, Talha, Zübeyr ve bu ikisi dışındakilerle yaptığı savaşlarda haklı idi; Ali'ye karşı savaşan ona karşı cephe alan herkes hatalıdır. Bu görüşü Mürcie'den Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Bîşr el-Merîsî benimsemiştir. Mürcie'den bir kesim ise iki takımdan birinin haklı diğerinin hatalı olduğunu kabul etmekle beraber bu iki kesimin velayet ve adaletlerinin icma ile sabit

gibi imamet meselesi ile ilgili görüşlerdir. *Kitâbü'l-Makâlât ve'l-fırak/Fıraku's-Şîa*'nın üçüncü asrın ikinci yarısında kaleme alınmış olması nedeni ile imamet konusunda Kerrâmiyye'ye nispet edilen aynı anda iki imamın imametinin caiz olacağı görüşü gündeme gelmemektedir. Çünkü aynı anda iki imamın nasbının ihtiyaç ile alakalı olduğu dolayısıyla bunun caiz olduğu, her bölge halkının kendi imamına itaat etmekle sorumlu bulunduğu şeklindeki Kerrâmî fikre *Kitâbü'l-Makâlât ve'l-fırak/Fıraku's-Şîa*'nın kaleme alınmasından oldukça uzun bir dönem sonra kaleme alınan kaynaklarda rastlamaktayız.³⁹ Dolayısıyla mevzubahis görüşün, Kerrâmiyye tarafından sonraki dönemlerde gündeme getirilmiş olması, güçlü bir ihtimaldir.

Eserde, Mürcie'ye nispet edilen görüşler, genel olarak Ehl-i sünnet'in rey ve hadis ekolüne mensup kesimlerin görüşleridir. Eserde kullanılan Mürcie kavramının Kerrâmiyye ile ilişkili olmadığı, kavram ile çoğunlukla Ehl-i sünnet çevrelerinin, Ehl-i sünnet çevrelerinde ise ekseriyle Ashâbu'l-Hadîs'in kastedildiği görülmektedir. Zaman zaman ise Cehmiyye ve Gassaniyye'nin de Mürcie çatısı altında değerlendirilmesi, sınıflandırmada, iman ve büyük günah meselesindeki ircâ' tutumunun dikkate alındığına işaret etmektedir. Bu ikinci kullanımın kapsamına iman görüşü nedeni ile Kerrâmiyye'nin de dâhil edilmiş olması muhtemeldir.

1.3. Ebû Hâtim er-Râzî'nin (öl. 322/933-34) *Kitâbü'z-Zîne'si*

Şîi makâlât eserlerinden Kerrâmiyye'den doğrudan söz edilmeyen kaynaklardan biri de *Kitâbü'z-Zîne* isimli eserdir. İsmâiliyye'nin itikadî ve fikrî görüşlerini sistemleştiren ünlü dâî Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân b. Ahmed er-Râzî el-Versinânî'ye⁴⁰ (öl. 322/933-34) nispet edilen *Kitâbü'z-Zîne*, günümüze ulaşmış iki İsmâilî makâlât eserinden biridir.⁴¹ Ebû Hâtim, İsmâilîlerin rey bölgesi liderliğini, *Kitâbü'l-Beyân*'ın müellifi Gıyâs'tan sonra devralmış olan önemli bir isimdir.⁴²

Eserin içeriğinden anlaşıldığı kadarıyla *Kitâbü'z-Zîne*'nin yazılış gayesi, Rey dâisi Ebû Hâtim'in Şîi grupları, kendisine ısıdırma hedefine matuftur. Zira Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerindeki İsmâilî dâilerin davete kazandırmaya çalıştıkları asıl hedef kitle bölgedeki Gulât, İmâmî ve Zeydî Şiiler'dir.⁴³ Bu hedef, eserin içeriğini ve mezheplerin ele alınış biçimini etkilemiştir. Bunun yanında Ebû Hâtim'in eseri, genel yapısı itibari ile kavramsal bir analiz şeklindedir. Mezheplere ad olan kavramlar, analiz edilerek söz konusu kullanımlara zaman zaman eleştiriler yöneltilmekte kimi zaman ise kullanımın isabetliliğine atıfta bulunulmaktadır. Dolayısıyla eserde fırkaların görüşlerine dair teferruatlı bilgilerle karşılaşmamaktayız.

olduğunu düşünmektedir. Bu grup, iki kesim hakkında "Onları, topluca değil de her birini ayrı ayrı dost ediniz." dediler. Bk. Nevbahî-Kummî, *Şîi Fırkalar (Kitâbu'l-Makâlât ve'l-fırak, Fıraku's-Şîa)*, 87-88, 89-90.

³⁹ Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-fırak*, 223; Ebü'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr b. Tâhir İsferyânî, *et-Tebârî fî'd-dîn ve temyîzi'l-fırkati'n-nâciye 'ani'l-fırakî'l-hâlikân*, thk. Kemal Yusuf el-Hût (Beyrut: Â'lemü'l-Kütüb, 1983), 115; Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed el-Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, thk. Hans Peter Linss (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 2003), 195; Nesefî, *Tebseratü'l-edille*, Ebü Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sâbûnî, *el-Bidâye fî usûlü'd-dîn*, thk. Fethullah Huleyf (Mısır: Dârü'l-Meârif, 1967).

⁴⁰ Müellifin ismi ve nisbesine dair ihtilaflar mevcuttur. Konu ile ilgili bk. Ahmet Çevik, *Ebu Hâtim er-Râzî'nin Kitabu'z-Zîne fi'l Kelimâti'l-İslâmiyye Adlı Eserinin Tercüme ve Tablîli* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 10-11; Ali Avcu, eserin aidiyeti noktasında ciddi bir sorun bulunmadığını düşünmektedir. İsmâilî eserlerde genellikle isim kullanılmaması, daha önceki bir dâie atfedilerek eser yazılması yahut müstear bir isim kullanılması gibi nedenlerle eserlerin aidiyeti noktasında ciddi sorunlar göze çarpmaktadır. Ancak *Kitâbü'z-Zîne* zahir ehli için yazılmış bir kitap olduğundan yazar eserde mezhebi kimliğini gizlememiş, bu nedenle de eserin aidiyeti noktasında ciddi bir sorun oluşmamıştır. Bk. Avcu, "İsmâiliyye Ekolünün Mezhepler Tarihi Kaynakları", 174.

⁴¹ Ebû Hâtim, almış olduğu çok yönlü eğitimden sonra Kuzey Afrika'ya giderek orada mehdîliğini ilân eden Ubeydullah el-Mehdî ile görüşmüş ve onun etkisiyle İsmâilî fikirleri benimsemiştir. Kuzey Afrika'dan doğuya geçip başta Rey olmak üzere Taberistan, Cürcân, İsfahan, Deylem ve Azerbaycan bölgelerinde önemli siyasi ve dini faaliyetlerde bulunmuştur. Yusuf Şevki Yavuz, "Ebû Hâtim er-Râzî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/148-149.

⁴² Muhtemelen o, Gıyâs'ın yeğenlerinden Ebü Ca'fer'in oğludur. Nizâmülmülk'ün belirttiğine göre Gıyâs'ın halefi olan Ebü Ca'fer'in hastalanmasından sonra Ebü Hâtim, İsmâiliyye'nin Rey liderliğini devralmıştır. Bk. Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. Mehmet Taha Ayar (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021), 300-301.

⁴³ Ali Avcu, *Horasan-Maverâünnehir'de İsmâilîlik* (Ankara: Asitan Kitap, 2014), 99-102.

Eser’de Kerrâmiyye’ye dair herhangi bir referansa rastlayamadık. Ebû Hâtim, diğer kavramlarda olduğu gibi Mürcie konusunda da, ircâ’ın anlamına dair dilbilimsel analizlerde bulunarak Mürcie’ye yönelik yapılan diğer tanımlamaların yanlış olduğunu savunur. Ona göre nasıl ki teşeyyü‘ Hz. Ali’yi, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer’e önceleyen herkes hakkında kullanılan bir kavram ise Mürcie de bunun zıddı tavır geliştirenler için kullanılan bir isimdir. Dolayısıyla hangi fırkadan veya görüşten olursa olsun Hz. Ali’nin imameti konusunda ircâ tavrını benimseyen herkes hakkında Mürcü nitelemesi kullanılabilir.⁴⁴

İncelediğimiz iki İsmâilî makâlât eserinden biri olan *Kitâbü’z-Zîne*’de Kerrâmiyye hakkında herhangi bir bilgi yer almamakta bunun da ötesinde yaygın ircâ’ kullanımı, müellif tarafından reddedilmektedir. Ebû Hâtim, ircâ’ kavramının amelleri imana dâhil etmeyen veya büyük günah işleyen kişinin kurtuluşa erebileceği ümidini taşıyanlar hakkında kullanıldığını kabul etmekle beraber eserinde söz konusu kullanımın yanlışlığını ispat etmeye çalışmaktadır. Öte yandan diğer bir İsmâilî makâlât eseri olan ve ileride üzerinde duracağımız Ebû Temmâm’ın *Bâbu’s-Şeytân* adlı eserinde Kerrâmiyye hakkında detaylı bilgiler yer almaktadır. Sözü nü etmiş olduğumuz iki makâlât eseri, her ne kadar aynı geleneğin ürünleri olarak kabul ediliyor olsalar da Kerrâmiyye ve Mürcie’ye yönelik müelliflerin mevzubahis tutumu eserlerin aynı geleneğin ürünleri olarak sınıflandırılmasını zorlaştıran faktörlerden sadece bir tanesidir.

1.4. Şeyh Müfid’in (öl. 413/1022) *Evâ’ilü’l-makâlât*’ı ve *Mes’ele’u’n fi’l-İrâde’si*

Şii makâlât eserlerinden Kerrâmiyye’nin özel olarak zikredilmediği bir diğer eser, Şeyh Müfid olarak şöhret bulmuş Muhammed b. Muhammed b. en-Nu’mân el-Hârisî el-Ukberî’nin (413/1022) *Evâ’ilü’l-makâlât* adlı eseridir. Mu‘tezilî hocalardan ders almış ve yaşadığı dönemde Bağdat ekolünün liderliğini yapmış etkili Şii bir âlim olan Şeyh Müfid, akılcılığı bir metot olarak Şii kelamına dâhil etmiş olması nedeniyle önemli bir isimdir.⁴⁵ O, Şia ve Mu‘tezile kelamını konu edindiği *Evâ’ilü’l-makâlât* adlı eserinde temel fırkaların görüşlerini ilgili konularda zikretmektedir. Eserin genel üslubu ve içeriği dikkate alındığında müellifin temel fırkaları zikretmekle yetinip genellikle detaya girmeyi tercih etmediği görülmektedir.

Mürcü fırkalar ile ilgili ayrıntıya girmeyen Şeyh Müfid; “Mürcie’nin tamamı”, “Mürcie’nin çoğunluğu” ve “Mürcie’den bir grup” ibarelerini kullanarak Mürcie’nin konu ile ilgili görüşlerine eserinin pek çok yerinde değinmektedir.⁴⁶ Eserde Kerrâmiyye, ismen geçmemekte ancak Mürcie’ye pek çok yerde atıfta bulunmaktadır. İbn Heysam’ın çağdaşı olan Şeyh Müfid’in eserinde Kerrâmiyye’yi zikretmemesi ilginçtir. Bu durumun, Kerrâmiyye’yi Mürcie içerisinde değerlendirmesi dolayısıyla olduğu söylenebilir. Müellifin genel üslubu da bu kanaatimizi destekler mahiyettedir. O, eserinde genellikle tâli fırkalardan söz etmez. Fırka olarak genellikle Mu‘tezile, Haricilik, Mürcie, Ashâbu’l Hadîs, Müşebbihe ve Zeydiyye’den söz eder. İsim olarak zikrettiği az kişi bulunmakla birlikte bu isimler ekseriyetle Mu‘tezile kalamcılarıdır.⁴⁷

Şeyh Müfid, Mürcie’den imamet⁴⁸ şefaati,⁴⁹ iman-islam ilişkisi,⁵⁰ vaîd,⁵¹ Allah’ın sıfatları⁵² ve daha pek çok meselede söz etmekte ancak ayrıntıya girmemektedir.⁵³ Şeyh Müfid, Allah’ın sıfatları hususunda

⁴⁴ Ebû Hâtim, Mürcie ve Şia kavramlarını birbirinin zıddı olarak kullanmaktadır. Ona göre Mürcü olan Şii olamaz, Şii olan Mürcü olamaz. Mürcie ile ilgili yapılan diğer tanımlamaların neden doğru olmayacağına dair fikirleri hakkında bk. Ebû Hâtim er-Râzî, “Kitâbu’z-Zîne”, *el-Guluv ve’l-fırak’l-ğâliye fi’l-bedâri’l-İslamiyye*, thk. Abdullah Sellûm (Bağdat: Dâru’l- Vâsit, 1982), 264-265.

⁴⁵ Şeyh Müfid’in hayatı, ilmi kişiliği ve imamet anlayışını akli olarak temellendirmesi ile ilgili bk. Halil İbrahim Bulut, “Şeyh Müfid ve İmâmiyye Ekolünde Gaybetin Aklileşmesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Haziran 2005), 175-202.

⁴⁶ İbn Şebîb dışındaki Mürcü’ler Hz. Peygamber’in şefaati kabul ederler. Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu’mân el-Hârisî el-Ukberî Şeyh Müfid, *Evâ’ilü’l-makâlât*, thk. Şeyh İbrahim el-Ensârî (el-Mü’temeru’l-‘Âlemî li Elfıyeti’ş-Şeyhi’l-Müfid/Musannefatu’ş-Şeyhi’l-Müfid 8, 1413), 39, 40, 41, 42, 43, 47.

⁴⁷ Mu‘tezilî mütekelimleri zikrettiği bazı yerler için bk. Şeyh Müfid, *Evâ’ilü’l-makâlât*, 52, 56, 91, 97, 100-102.

⁴⁸ Şeyh Müfid, *Evâ’ilü’l-makâlât*, 39, 40, 41, 42, 43.

⁴⁹ Şeyh Müfid, *Evâ’ilü’l-makâlât*, 47.

⁵⁰ Şeyh Müfid, *Evâ’ilü’l-makâlât*, 48.

Mürcie'nin çoğunluğunun Allah'ın nefsi ile hay, kadîr vb. olduğu görüşünü benimsediklerini belirtmektedir. Bu hususta Kerrâmiyye'nin farklı bir yaklaşıma sahip olduğunu biliyoruz. Kerrâmiyye'ye göre Allah'ın ezeli olarak bazı sıfatlar ile vasıflandırılması, bu fiilleri gerçekleştirme kudretine veya gücüne sahip olması ile ilgili bir durumdur. Onlara göre kudret kadîm; yaratma ve rızık gibi sıfatlar O'nda olan hâdis varlıklardır.⁵⁴ Eserde Mürcie, imamet hususunda İmâmiyye'ye muhalefet eden gruplar arasında zikredilmektedir.⁵⁵

Şeyh Müfid, *Mes'ele'tu'n fi'l-İrâde* adlı eserinde ise Allah'ın irade sıfatının kadîm veya hâdis olduğunu kabul etme durumunda ortaya çıkacak problemleri analiz etmektedir. Verdiği bilgilere göre, Allah'ın zâtından ayrı (zâtının dışında) bir sıfatı olduğunu kabul etme durumunda bu sıfatın kadîm bir sıfat olmadığını kabul etmek gerekir. Çünkü Allah'ın zâtından ayrı kadîm bir sıfat olduğunu kabul etme durumunda kadîm varlıkların teaddüdü sorunu ortaya çıkar. Allah'ın muhdes bir sıfatı olduğunu kabul etme durumunda ise başka bir problem ortaya çıkar. Bu problem ise muhdes varlığın bir mahalle muhtaç olması problemidir. Allah, kadîm olduğundan havâdise mahal olamaz. Allah'ın irade sıfatının kadîm veya hâdis olduğunu kabul edenlerin kabullerindeki zafiyetlerini bu şekilde belirten müellif, Allah'ın irade sıfatının hakikî anlamda değil de mecazî anlamda Allah'ın zatına muttasıf olduğunu; kadîm veya hâdis olmadığını savunur.⁵⁶ Şeyh Müfid'in bu konuda Allah'ı havâdise mahal kılan Kerrâmîlere de göndermede bulunmuş olma ihtimali olmakla beraber eserlerinin genel içeriği dikkate alındığında Kerrâmiyye'yi muhatap almadığı görülmektedir.

Şeyh Müfid'in ünlü Kerrâmî kalamcısı Muhammed b. Heysam ile de çağdaş olduğu⁵⁷ bilgisinden hareket edildiğinde varlığından haberdar olduğu malum olan İbn Heysam'ı eserinde zikretmemesi eserlerini ele alış gayesi ve eserlerine hâkim olan yaklaşım ile açıklanabileceği gibi İbn Heysam'ı Kerrâmî bir şahıs olarak görmemesi üzerinden de yorumlanabilir. Nitekim Baherzî, önde gelen âlimler nezdinde Muhammed b. Heysam'ın Kerrâmî olarak nitelendirilmediğini belirtmektedir.⁵⁸ Şeyh Müfid'in daha önce zikrettiğimiz gerekçelerle eserlerinde Kerrâmiyye'den açıkça söz etmemesi bir ihtimal olsa da Kerrâmiyye'nin dördüncü asrın ikinci yarısında Nîsâbur'da oldukça yaygın ve önemli bir siyasî nüfuza sahip olduğunu⁵⁹ düşündüğümüzde ve bu dönemin Şeyh Müfid'in etkin olduğu dönem ile örtüşüyor olduğunu dikkate aldığımızda Kerrâmiyye'nin bilinçli olarak zikredilmediği ihtimali de gündeme gelmektedir.

⁵¹ Şeyh Müfid, *Evâ'ilü'l-makâlât*, 46, 82.

⁵² Mürcie'nin çoğunluğunun bu hususta İmamiyye ile aynı görüşte olduğunu yani Allah'ın nefsi ile kadîr, hay vb. olduğunu kabul ettiğini söyler. Bkz. Şeyh Müfid, *Evâ'ilü'l-makâlât*, 52-60.

⁵³ Müellif Mürcie'ye pek çok konuda atıfta bulunmuşsa da Kerrâmiyye'nin fikir beyan ettiğini bildiğimiz hususlardaki görüşlerinden hareketle sözünü etmiş olduğumuz konu başlıklarını seçtik.

⁵⁴ Alimoğlu Sürmeli, *Ehl-i Sünnet'in Kerrâmiyye Eleştirisi*, 65-67.

⁵⁵ Müfid'in verdiği bilgiye göre Nâkisîn ve Kâsîtûn, Mürcie'den bir gruba göre kâfir olmayıp fasıktır. Mürcie'nin geri kalanı ise Hz. Ali ile savaşan Şam ve Basra ehlinin fîsk ve küfür isimlerini hak etmediğine inanmaktadır. Bk. Şeyh Müfid, *Evâ'ilü'l-makâlât*, 42-43.

⁵⁶ Şeyh Müfid, *Mes'ele'tu'n fi'l-irâde*, thk. Ahmed b. Huseyn b. el-'Avdî el-Esedî el-Hillî, el-Mü'temeru'l-Âlemî li Elfiyeti's-Şeyhi'l-Müfid/ Musannefâtü's-Şeyhi'l-Müfid 7, 7-8.

⁵⁷ Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 5/113.

⁵⁸ Bâherzî, İbn Heysam'ın Kur'an'ın icazı ile ilgili son derece fasih bir eseri olduğunu; İbn Kerrâm'ın, İbn Heysam'ın devrinde yaşaması durumunda karşısında tevazu göstererek önünde diz çökeceğini belirtmektedir Bk. Ali b. Hasan el-Bâherzî, *Dumyētü'l-kaşr ve usretü ehlü'l-asr*, ts., 142-143.

⁵⁹ Kerrâmî akide Gazneli Sultan Mahmut'tan (388-421/998-1030) destek görmüştür. Bk. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı (Sarkaç Yayınları, 2010), 402; Gazneli Mahmût saltanatının ilk dönemlerinde otoritesini sağlamak için Hanefileri desteklemiştir. Ancak Samaniler ile yaşadığı problemler neticesinde Sultan Mahmût, Hanefilerin liderliğinin de politik olarak güvenli olmaması nedeniyle Kerrâmiyye'ye yönelmiş ve otoritesini sağlamak amacıyla Kerrâmiyye'ye tam yetki vermiştir. Ebû Ömer Minhâcuddîn Osman b. Muhammed b. Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsri: Târîh-i İnan ve İslâm*, ed. Abdulhay Habîbî (Riyad: Mektebetü'l-Mea'rif, 1984), I/365; Richard W. Bulliet, *The Patricians of Nîshapur: A Study in Mediaval Islamic Social History* (Cambridge: Harvard University Press, 1972), 70-71,202-203; Malamud, "Ortaçağ Horasanında Sapkın bir Politika: Nişapur Kerrâmiyyesi", 547.

2. Kerrâmiyye'yi Açıkça Ele Alan Eserler

2.1. Ebû Temmâm'ın (h. 4/10 yy.) *Bâbu's-Şeytân* Adlı Eserinde Kerrâmiyye

Konumuz açısından ehemmiyet taşıyan ve Kerrâmiyye'yi açıkça ele alan kaynaklardan biri Ebû Temmâm'a nispet edilen *Kitâbu's-Şecere* adlı eserin *Bâbü's-Şeytân* kısmıdır. Ebû Temmâm, *Bâbü's-Şeytân*'da yetmiş üç fırka hadisini esas alarak mezhepleri tasnif etmiştir. O, yetmiş iki fırkayı *Eblü'z-zâbir*; kurtuluşa erecek olan fırkayı ise *Eblü'l-Bâtın* olarak nitelemiştir.⁶⁰ Ebû Temmâm'a göre *Eblü'z-zâbir*, aralarında ihtilafa düşerek birbirlerini nakzedip lanetlemiş; yetmiş üçüncü fırka olan *Eblü'l-Bâtın* ise Hz. Peygamber vefat ettiğinden beri aynı hâl üzere olmuş, *Eblü'z-zâbir* arasında olduğu gibi onların arasında herhangi bir ihtilaf, tenakuz ve şüphe vuku bulmamıştır. Ebû Temmâm, *Eblü'l-Zâbir*'i temelde üç grup olarak tasnif etmektedir. İlk grup, taatlerin bütününe iman olarak kabul edenler, ikinci grup şerâ'i'yi iman olarak kabul etmeyenler, üçüncü grup ise Hz. Peygamber'den sonra imamın Ali b. Ebî Tâlib olduğunu kabul edenlerdir. Bu üç grubun her birinin yirmi dört fırkaya ayrıldığını söyleyen müellif, böylece 3x24=72 rakamına ulaşmakta ve elde ettiği bu sonucun Hz. Peygamberin ümmetinden yetmiş iki fırkanın ateşte olacağı sözünün tasdiki olduğunu iddia etmektedir.⁶¹

Ebû Temmâm, Kerrâmiyye'yi ikinci grup olan şerâ'i'yi iman olarak kabul etmeyenler içerisinde tahlil etmektedir. Kerrâmiyye'yi Mürcie başlığı altında işlememesi dikkate değerdir. Kerrâmiyye'yi Müşebbihe başlığı altında ele alması ise Allah'ın arşa istivası meselesi ile alakalıdır. Çünkü müellif, Kerrâmîlerin Allah'ın arşa bitişik (mulasık) olduğunu kabul ettiğinden söz etmektedir. Ebû Temmâm'a göre diğer dini-toplumsal gruplar bu konuda biraz daha itidalli yaklaşım Allah'ın arşa mülakâ olduğunu iddia etmişlerdir. Kerrâmîler ise Allah'ın arşa mulasık olduğu iddiasında bulunmuşlardır.⁶² Ebû Temmâm'ın Kerrâmiyye'ye nisbet ettiği bu görüş, farklı kaynaklarda da yer almaktadır.⁶³

Ebû Temmâm, Mürcie'yi de ikinci grup olan şerâ'i'yi iman olarak kabul etmeyenler içerisinde işlemesine rağmen Mürcie ile Kerrâmiyye arasında herhangi bir ilişki kurmamaktadır. O, Ebû Hanîfe ve taraftarlarını Mürcie ekolü içerisinde *Ashâbu'r-Rey* alt başlığı ile işlemektedir.⁶⁴ Altı fırka olarak işlediği Mürcie ile Kerrâmiyye'nin iman anlayışlarının aynılığı veya benzerliği hususunda görülebildiği kadarıyla Ebû Temmâm'ın herhangi bir iması bulunmamaktadır.

Ebû Temmâm, eserinde Muhammed b. Kerrâm'dan da söz etmektedir. O, İbn Kerrâm'ı zâhid ve tevekkül sahibi bir şahıs olarak sunmakta ve Kerrâmîleri, Muhammed b. Kerrâm es-Sicistânî'nin ashâbi olarak nitelendirdikten sonra görüşlerini sıralamaktadır. Verdiği bilgilere göre Kerrâmîler, Allah'ın cisim olduğu ve arşa mülakâ olduğu görüşündedirler. Kerrâmîler, rü'yeti kabul etmekte ve Kur'an'ın mahlûk olmadığını savunmaktadırlar.⁶⁵

Ebû Temmâm, Kerrâmîlerin peygamber anlayışları konusunda ilginç bilgiler aktarmaktadır. Verdiği bilgilere göre Kerrâmîler, Hz. Peygamberi, Allah'ın hücceti olarak kabul etmemektedirler. Çünkü onlar, Allah'ın hüccetinin ölmeyeceği görüşündedirler. Bu anlayışları nedeniyle Hz. Peygamber'in ölmesi nedeniyle Allah'ın hüccet olarak kabul edilemeyeceğini düşünmektedirler. Ebû Temmâm'ın aktardığı bilgilere göre Kerrâmîler, ellerde dolaşan kitabın, Allah'ın kelâmı değil, Allah'ın kelâmının hikâyesi yani rivayeti (hikâyetü kelâmillâh) olduğunu kabul etmektedirler. Rivayet ile rivayet edilen ise aynı şey değildir.⁶⁶

⁶⁰ İftirak meselesi bağlamında zikrettiği rivayetler, İsmâilî geleneğe hâkim olan bakış açısını yansıtır. Yetmiş üç fırka hadisini zikrettikten sonra helak olacak olan yetmiş iki fırkadan her birinin kendi görüşlerini savunan ve kendi fırkasını kabule davet eden da'isi bulunduğunu, ancak bu da'ilerin birer şeytan olduğunu söyler. Bk. Ebû Temmâm, *Bâbu's-Şeytan min Kitâbi's-Şecere*, thk. Wilferd Madelung-Paul E. Walker (Leiden: Brill, 1998), 7-8.

⁶¹ Ebû Temmâm, *Bâbu's-Şeytan*, 8-9.

⁶² Ebû Temmâm, *Bâbu's-Şeytan*, 55.

⁶³ Bağdâdî, *Uşûlü'd-dîn*, 93,98, 131; İsferyânî, *et-Tebzir fi'd-dîn ve tenyîzi'l-fırkati'n-nâciye 'ani'l-fıraki'l-hâlikîn*, 111.

⁶⁴ Ebû Hanîfe'nin iman anlayışının ise ma'rifet ve ikrar olduğunu ve Ebû Hanîfe'nin iman anlayışında bu ikisinin birbirinden ayrılmayacak şekilde iç içe geçtiğini belirtmektedir. Bk. *Bâbu's-Şeytan*, 84-85.

⁶⁵ Ebû Temmâm, *Bâbu's-Şeytan*, 55.

⁶⁶ Ebû Temmâm, *Bâbu's-Şeytan*, 55.

Kerrâmîler, Allah'ın kelamının hikâyesi ibaresi ile Allah'ın kelam sıfatının anlatıma dökülmüş halidir demek istiyor olabilirler. Bu ayrımı, Ehl-i sünnet'in kelam-ı nefsi ve kelam-ı lafzî ayrımına benzetmek mümkündür. Kanaatimize göre Kerrâmîler, bu aktarımdaki hikâye ibaresi ile kelam-ı lafzîyi; mahkî ibaresi ile kelam-ı nefsiyi kastetmiş olabilirler.

Ebû Temmâm, Kerrâmiyye'nin iman anlayışına dair de ayrıntılı bilgiler vermektedir. Buna göre Kerrâmiyye, evliyânın, enbiyânın ve mü'minlerin herhangi birinin kalbinde olanın iman olmadığını savunmaktadır. Onlara göre iman, ma'rifet, tasdik ve taat olmaksızın dil ile beyan edilendir. Sözün mahalli ise kalp değil lisandır. Ma'rifet, Allah'ın bazı kullarına hediyesi olup kulların kesb etmeye gücünün yetmeyeceği bir şeydir. O, ma'rifeti ancak dilediği kullarının kalbinde yaratır.⁶⁷

Çeşitli kaynaklarda Kerrâmiyye'ye isnad edilen terğîb ve terhîb gayesi ile hadis uydurduklarına dair rivayetler paralelinde bilgiler, *Bâbü's-Şeytân*'da da yer almaktadır. Eserde, önde gelen Kerrâmîlerin, ashaplarına, münazarada bulunurken muhaliflerin görüşlerine delil olarak hadis getirmelerini istemeleri durumunda hadis uydurabileceklerine dair cevaz verdiklerinden söz edilmektedir. Ebû Temmâm'a göre bu cevazı verirken hüccetleri, mezheplerinin hak mezhep olmasıdır. Onların anlayışına göre Hz. Peygamber, hakkı söyleyip hakka davet ettiğinden kendileri de inandıkları şeyi Hz. Peygamber şöyle şöyle dedi diyerek beyan ettiklerinde doğruyu söylemiş olurlar.⁶⁸

Kerrâmiyye hakkında verdiği bilgiler açısından oldukça zengin bir kaynak olarak niteleyebileceğimiz eserde detay vermeksizin Kerrâmîlerin istitaat,⁶⁹ haşır gibi çeşitli konulardaki görüşlerine de yer verilmektedir. Yeniden dirilme konusunda, Kerrâmîler, bütün insanlığın haşır gününde Beyt-i Makdis'te toplanacağı inancındadırlar. Eserde, Kerrâmîlerin şimdi oraya gitmenin kendileri için daha iyi olacağını ifade ettikleri aktarılmaktadır. Bu sebeple İbn Kerrâm, Horasan ve çevresinden kendisine tabi olmuş beş binden fazla Ehl-i beyt mensubunu Beyt-i Makdis'e taşımıştır.⁷⁰

2.2. İbn Dâ'î er-Râzî'nin *Tebssratü'l-'avâm* Adlı Eserinde Kerrâmiyye

Kerrâmiyye'yi açıkça ele alan kaynaklardan biri de İbn Dâ'î er-Râzî'nin *Tebssratü'l-'avâm fî ma'rifeti mekâlâti'l-enâm* adlı eseridir.⁷¹ İbn Dâ'î er-Râzî, eserinde Kerrâmiyye'ye müstakil bir fırka muamelesi yaparak geniş yer ayırmıştır. O, Kerrâmiyye'ye ayırdığı bölümde, önceki kaynaklarda karşılaşmadığımız detaylı bilgilere yer vermiştir. İbn Dâ'î er-Râzî'nin Kerrâmiyye ile ilgili aktarımlarında çeşitli kaynaklardan yararlandığı anlaşılmaktadır. Kullandığı kaynaklara bakıldığında iki eser dikkat çekmektedir. Kaynaklarından biri, Muhammed b. Kerrâm'ın *Kitâbü's-Sırr*⁷² adlı eseridir. Ancak müellif *Kitâbü's-Sırr*'ı bizzat görmemiştir. Verdiği bilgileri Şafîî Kadı Ebû Ca'fer Muhammed b. İshak ez-Zevzenî'den

⁶⁷ Ebû Temmâm, *Bâbü's-Şeytan*, 55.

⁶⁸ Ebû Temmâm, *Bâbü's-Şeytan*, 55-56.

⁶⁹ İnsan fiilleri konusunda Neccâriyye gibi düşündüklerini belirtmektedir. Ebû Temmâm, *Bâbü's-Şeytan*, 55. Ebû Temmâm'ın eserdeki genel üslubu bu şekildedir. O, tekrara düşmemek için görüşleri örtüşen fırkalar hususunda bu konuda falanca fırka gibi düşünürler şeklinde ifadeler kullanmaktadır. Detaylı bilgi için Cahit Gülmez - Zeynep Alimoğlu Sürmeli, "Bâtunî Düşünceyi Yansıması Açısından Ebû Temmâm'ın Bâbü's-Şeytân Min Kitabı's-Şecere Adlı Eserinin Tahlili", *Turkish Journal of Shiite Studies* 5/1 (2023), 28-55.

⁷⁰ Ebû Temmâm, *Bâbü's-Şeytan*, 55-56.

⁷¹ *Tebssratü'l-'Avâm*, İmâmî bir isme ait olup Farsça kaleme alınmış bilinen tek makâlât eseridir. Hakkında pek çalışma olmayan *Tebssratü'l-'avâm* ile ilgili yapılmış bazı çalışmalar şunlardır: Zeynep Alimoğlu Sürmeli, "İbn Dâ'î er-Râzî'nin *Tebssratü'l-'Avâm fî Ma'rifeti Mekâlâti'l-Enâm* Adlı Eserinde İslam Mezheplerini Tasnifi", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 35 (2017), 293-306; Yalçın Yoncalık, *Tebssratü'l-'Avâm Adlı Eserde Şii Fırkalar İle İlgili Görüşler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2019); Yoncalık, "Bir Şii Mezhepler Tarihi Kaynağı Olarak *Tebssratü'l-'avâm*", *Turkish Journal of Shiite Studies* 2 (2020), 221-244

⁷² Zevzenî'nin eserden yaptığı aktarımlar fikhî ve kelâmî meselelerle ilgilidir. *Kitâbü's-Sırr* adlı eserin arka kapağında Muhammed b. Kerrâm'ın el yazısı ile "Ona ancak tertemiz olanlar dokunabilir." Vakıa Suresi, 56/79. ayetinin yazılı olduğundan ve eseri kendi kavimlerinin havassından başka kimseye göstermediklerinden bundan dolayı esere *Kitâbü's-Sırr* adını verdiklerinden söz eder. Bk. İbn Dâ'î er-Râzî, *Tebssratü'l-'avâm*, 65.

nakletmektedir.⁷³ Müellif, kaynaklarından diğerinin ise İbn Kerrâm'ın *Azâbü'l-kabr* adlı eseri olduğunu belirtmektedir. Ancak İbn Dâ'î er-Râzî'nin yaşadığı dönemden önce yani hicrî altıncı asrın sonları ile yedinci asrın başlarından önce Kerrâmiyye hakkında bilgi veren eserlerde bu iki kaynağın içeriği ile ilgili bu şekilde detaylı bilgiler yer almamaktadır.⁷⁴ *Tebsratü'l-'avâm*'da, önceki kaynaklarda geçmeyen bazı sapkın görüşlerin Kerrâmiyye'ye nispet edildiği görülmektedir. Eserin Kerrâmiyye'nin siyâsî gücünü yitirdiği ve zayıfladığı bir dönemde kaleme alınmış olması ve eserde Kerrâmiyye hakkında verilen bilgilerin önceki kaynaklardaki bilgilerden oldukça farklı olması gibi hususlar, Kerrâmiyye hakkındaki bilgilerin güvenilirliğine hanel getirmektedir. Ancak eser, Kerrâmiyye algısında ve sunumunda, değişen şartların neden olduğu farklılığı yansıtmaya açısından önemlidir.

İbn Dâ'î er-Râzî, eserinde bazı Kerrâmî isimlerden söz etmektedir. Bunlar; Bezzâzî,⁷⁵ Mablûs,⁷⁶ Ebû Bekir İshak el-Kerrâmî,⁷⁷ Hafâfiyye ve İbrahim b. Muhâcîr⁷⁸ olup bu şahıslardan Ebû Bekir İshak b. Mehmeşâz ve İbrahim b. Muhâcîr dışındaki isimler diğer kaynaklarda yer almamaktadır.⁷⁹ Diğer kaynaklarda yer almayan bu şahısların isimlerine dair *Tebsratü'l-'avâm*'da ayrıntılı bilginin bulunmaması söz konusu şahısların kimliğini tespit etmeyi güçleştirmektedir. Bu şahısların kimliğine dair tespit sorunlarından bir diğeri ise muhtemelen önde gelen Kerrâmî isimlerden olmamaları ile ilgilidir.

İbn Dâ'î er-Râzî, eserinde pek çok Kerrâmî fırka olduğundan söz etse de bu konuda ayrıntıya girerek Kerrâmî fırkaların isimlerini zikretmemektedir. Eserde Kerrâmiyye'ye nispet edilen görüşlerden hareketle Kerrâmiyye'nin zaman zaman çeşitli fırkalarla ilişkilendirildiği görülmektedir. Kerrâmiyye, kimi zaman Mürcie ile kimi zaman Mücessime-Müşebbihe ile kimi zaman ise Mu'tezile ile ilişkilendirilmektedir.

Tebsratü'l-'avâm'da iman konusundaki görüşleri nedeniyle Mürcie ile ilişkilendirilen Kerrâmiyye, Mürcie'den kat kat kötü bir topluluk olarak nitelendirilmektedir. İmanın ikrardan ibaret olduğunu savunan Kerrâmîlerin imanda istisnayı kabul etmedikleri ve bu görüşlerine Ebû Zerr ile Hz. Peygamber arasında yaşanan bir diyalogu delil kıldıkları belirtilmektedir. Ayrıca Kerrâmîlerin "belâ ikrarı"⁸⁰ iman olarak kabul ettikleri; irtidat etmiş olan kimseler için "belâ ikrarı"ni geçersiz saydıkları; mürtedin yeniden iman etmesini gerekli gördükleri aktarılmaktadır. Bunun yanında eserde Kerrâmiyye'nin iman anlayışına yönelik karalayıcı birtakım görüşler de yer almaktadır. Bu görüşleri, münafığın imanını peygamberlerin ve meleklerin imanına denk tutmaları, ebedi olarak cehennemlik olsa bile münafığın hakiki mü'min olduğunu iddia etmeleri ve

⁷³ Zevzenî ile ilgili edindiğimiz bilgiler kendisinin Horasanlı bir âlim olduğundan ibarettir. Me'âfirî, künye veya isim kullanmaksızın sadece nisbesini zikretmiştir. İbn Dâ'î er-Râzî ise Zevzenî'nin Şafî'î'nin ashabının musannıflarından biri olduğu bilgisini vermekle iktifa etmiştir. Ziriklî'nin verdiği bilgi el-Me'âfirî'yi destekler mahiyettedir. O, Ebû Ca'fer künyesini de kullanarak kendisinin Herat ve Nisâbur arasında bulunan Zevzen ehlinden bir âlim olduğunu ve kitap istinsah etme işi ile işğal ettiğini söyler. Bk. Kâdî Muhammed b. Abdillâh Ebû Bekr b. el-'Arabî el-İşbîlî el-Mâlikî el-Me'âfirî, *Kanûnu't-Te'vîl*, thk. Muhammed es-Süleymânî (Beyrut: Dâru'l-Kıble, 1986), 438; İbn Dâ'î er-Râzî, *Tebsratü'l-'Avâm fî Ma'rîfeti Mekâlâti'l-Enâm*, 65; Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris ez-Ziriklî, *el-'Alâm* (Dâru'l-İlm li'l-Melâ'în, 2002), 6/29.

⁷⁴ İbn Kerrâm'a nispet edilen eserlerden biri hakkında en detaylı bilgiler, İbn Dâ'î er-Râzî'den önce, Bağdâdî'nin *el-Farâk beyne'l-fırak* isimli eserinde yer almaktadır. Bağdâdî, bu eserlerden *Azâbü'l-kabr* isimli eserden alıntı yapmakta *Kitâbü's-Sırr*'dan söz etmemektedir. Yapılan nakiller hususunda bk. Ebû Mansûr 'Abdülkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Farâk beyne'l-fırak)*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı (Ankara, 1991), 149, 161-164; İsferyânî, *et-Tebârî fî'd-dîn ve temyîzi'l-fırakati'n-nâciye 'ani'l-fıraki'l-hâlikîn*, 111, 114; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 99-100; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 5/43-44.

⁷⁵ İbn Dâ'î er-Râzî, *Tebsratü'l-'avâm*, 65-66.

⁷⁶ İbn Dâ'î er-Râzî, *Tebsratü'l-'avâm*, 66.

⁷⁷ İbn Dâ'î er-Râzî, *Tebsratü'l-'avâm*, 70.

⁷⁸ İbn Dâ'î er-Râzî, *Tebsratü'l-'avâm*, 72.

⁷⁹ Horasan ve Mâverâünnehir bölgesindeki muhtelif şehirlerdeki meşhur Kerrâmî isimlere dair ayrıntılı bir çalışma için bk. Alimoğlu Sürmeli, *Ehl-i Sünnet'in Kerrâmiyye Eleştirisi*, 91-116.

⁸⁰ Kerrâmiyye'nin iman anlayışında belâ ikrarı düşüncesi önemli bir yere sahiptir. Belâ ikrarını iman olarak kabul eden Kerrâmiyye'ye göre kişinin bu dünyada ayrıca kelime-i şahadet getirerek iman etmesine gerek yoktur. Kişi irtidat etmedikçe ilk ikrarı nedeniyle mü'min kabul edilir. Detaylı bilgi için bk. Alimoğlu Sürmeli, *Ehl-i Sünnet'in Kerrâmiyye Eleştirisi*, 69-70.

müşriklerin küfre zorlamaları nedeniyle dili ile inkâr eden Ammar'ın ebedi olarak cennetlik olsa bile hakiki kâfir olduğunu savunmaları şeklinde sıralamak mümkündür.⁸¹

Kerrâmiyye, Allah anlayışı nedeniyle İbn Dâ'î er-Râzî tarafından Mücessime-Müşebbihe ile ilişkilendirilmektedir. Müellife göre Kerrâmîler, Allah'ın isim ve sıfatları konusunda küfre düşmüşlerdir. Ayrıca Kerrâmîlerin tamamı Allah'ın cisim olduğu, haddi ve nihyeti bulunduğu, hakkında mülâkat ve mümâsatın düşünülebileceği yani cisimlerin kendisine kavuşabileceği veya kendisine dokunabileceği inancındadır. Onlardan bir grup, Allah'ın cisminin bütün cisimlerden daha büyük olduğu ve O'nun sıfatlarının da cisim olduğu iddiasındadır. Ancak onlardan diğer bir grup bu anlayışın Allah'ın zâtı hakkında düşünülmemeyeceğini savunmakta ve İbn Kerrâm'ın "Allah, zâtın ve cevherin birliğidir."⁸² sözünü görüşlerine delil olarak kullanmaktadır. Kerrâmiyye'nin lideri İbn Kerrâm, Allah'ın arşın üzerinde olduğunu; ashâbı ise arşın tamamının Allah'ın mekânı olduğunu söylemiştir. İkinci bir arş yaratması durumunda her iki arşın da kendisine mekân olacağını hatta yüz arş yaratsa yüzünün de kendisine mekân olacağını ve arşların tümüne dokunacağını (mümâss) iddia etmişlerdir. Müellif, Kerrâmîlerin bu iddialarının Allah'ın tüm cüzlerinin arşa temas edeceği manasına geldiğini dolayısıyla Allah'ı sınırladıklarını ve bu iddiaları ile önderleri olan İbn Kerrâm'ın "Allah, zâtın ve cevherin birliğidir." sözünü nakzettiklerini söyler. Başka bir grup ise ilk arşın Allah'ın mekânı olduğunu ancak diğer arşların O'nun mekânı olmadığını kabul etmiştir. Bir grup ise Allah'ın arşın bir bölümünü mekân edinirken arşın bir bölümünün O'na mekân olmadığını söylemiştir. Bu görüşleri ile arşın Allah'tan büyük olduğunu kabul etmiş olmaktadırlar. Başlangıçta Allah'ın sınırlı ve sonlu olduğunu iddia eden diğer bir grup ise daha sonra Allah'ın sınırlı ve sonlu olmadığını, çünkü bir varlığın sınırlı ve sonlu olduğunu kabul edebilmek için onun altı yönü itibariyle sınırlı ve sonlu olması gerektiği iddiasında bulunmuştur. Bu grup, Allah'ın alt ciheti itibariyle sınırlı olduğunu beş ciheti ile sınırsız olduğunu kabul eden grup olup İbn Dâ'î er-Râzî'ye göre bu görüş, Maniheistlerin görüşüdür. Nitekim, Maniheistler "Nûr" adını verdikleri ilahlarının alt cihetten sınırlı beş cihetten sınırsız olduğunu kabul etmektedirler. Bu bilgiden Bağdâdî de söz etmekte ancak o, Kerrâmiyye'nin bu görüşünü düalistlerin görüşlerine benzediğini dile getirmektedir.⁸³

İbn Dâ'î er-Râzî'nin verdiği bilgilere göre Kerrâmiyye, Allah'a mekân izafe etmesinin yanında Allah'ı havâdise de mahal kılmaktadır. Onlar, işitilen, görülen vb. her şeyin Allah'ın zâtında hâdis olarak var olduğunu; âlemdeki hiçbir şeyin öncelikle Allah'ın zâtında irade ve kavî olarak hâdis olmadıkça âlemde var olmayacağını, aynı şekilde âlemdeki hiçbir şeyin Allah'ın zâtında irade ve kavî olarak hâdis olmadıkça yok olamayacağını düşünmektedirler. Bu durumda *irade ve kavî*, *îvad* ve *halk* olabileceği gibi *i'dâm* da olabilmektedir. *İcâd ve i'dâm* muhdes veya mahlûk olmayıp hâdistir.⁸⁴ Allah, ezelde kâdir, hâlık ve gâfirdir. Bu, ezelde hiçbir şey yaratmadan yaratıcı olduğu anlamından ziyade zâtındaki havâdise; vakti gelince yaratacağı varlıkları yaratmaya ezelde güç yetirebildiği manası taşır. Âlemdeki her bir cisim ve araz için Allah'ın zâtında iki araz hâdis olur; bunlardan biri *irade* diğeri ise *kun* emridir. Allah'ın cansız varlıklardan önce canlıları yaratması ise ma'rifetine daha uygundur. Onlara göre beş şey kâdîmdir. Bunlar; âlemin yaratıcısı, ruh, zaman, mekân ve havâdir.⁸⁵

⁸¹ Bu bağlamda Ebû Zerr'in "Ben mü'minim inşallah." dediğine, Hz. Peygamber'in bu sözün imanında şüphede olduğu manası içerdiğini söyleyerek kendisini uyardığına dair bir rivayet zikrederler. Bu rivayette Hz. Peygamber, Ebû Zerr'e "Ben gerçekten mü'minim." demesini emreder. Bk. İbn Dâ'î er-Râzî, *Tebsiratü'l-'avâm*, 64, 73.

⁸² Hudayî Te'alâ ehadiyyu'z-zât ve ehadiyyu'l-cevherest. Bk. İbn Dâ'î er-Râzî, *Tebsiratü'l-'avâm*, 70.

⁸³ Bağdâdî sınırlamaya gitmeden düalist inanca sahip olan diğer inançları da kapsama dâhil etmiş olsa da İbn Dâ'î er-Râzî'nin söz konusu benzetmesinde önem arz eden husus Kerrâmiyye'nin İslam dışı gruplarla ilişkilendirilmiş olmasıdır. Krş. Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Firak*, 216; Fiğlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 161; İbn Dâ'î er-Râzî, *Tebsiratü'l-'avâm*, 70-71.

⁸⁴ Kerrâmiyye'ye göre Allah'ın zâtında kâim olan şey hâdis; Allah tarafından yaratılanlar yani varlık sahasına çıkanlar ise muhdestir. Bu görüşü nedeniyle Allah'ı havâdise mahal kılmakla ve kavramları anlam alanının dışına çıkarmakla eleştirilmiştir. Bk. Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Firak*, s. 219; Pezdevî, *Usûlü'd-Dîn*, s. 62-64; Nesefî, *Tebsiratü'l-Edille*, 1/402-403; Saffâr, *Telhisü'l-Edille*, 1/463; Zehebi, *Siyer*, 19/332; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Deiri*, s. 403.

⁸⁵ Kerrâmîlerden Hafâfiyye ve İbrahim b. Muhâcir ise isimlerin araz olduğunu ve kişilerin zâtı ile kâim olduğunu iddia eder. Onlar aynı zamanda tüm âraziları baki kabul ederler. Bk. İbn Dâ'î er-Râzî, *Tebsratü'l-'avâm*, 71-73.

Kerrâmiyye hakkında yoğun bir içeriğe sahip olan *Tebstratu'l-'avâm*'da Kerrâmîlerin peygamberlerin sıfatları hususunda da küfre düştükleri dile getirilmektedir.⁸⁶ Kerrâmîler, risalet ve nübüvvet kavramlarının bir kişi hakkında vahiy alması, peygamberlikle vazifelendirilmesi, mucize göstermesi gibi nitelikleri sebebiyle kullanılamayacağını; bu sıfatların nebi ve resulün zâtı ile kâim olduğunu savunurlar. Yani Allah, onları risalet ve nübüvvetle görevlendirdiği için bu sıfatları hak etmiş değillerdir. Bu sıfatları taşıdıkları için Allah onları risalet ve nübüvvetle görevlendirmiş veya görevlendirmesi kendisine vacip olmuştur.⁸⁷ Onlar, *Resul* ve *mürsel* kavramları arasında ise ayırmda bulunurlar. Onlara göre resulün manası irsali gerekli olan olup mürsel ile kâim olandır. Mürsel ise Allah'ın onu halka göndermesi dolayısıyla "mürsel" dir. Mürselin irsalden azlinin mümkün olduğunu; resulün irsalden azlinin mümkün olmadığını kabul ederler. Ayrıca Kerrâmîler, resulün irsalinin vâcibâttan olduğunu ve tek bir resul göndermenin hikmete aykırı olduğunu iddia ederler. Bütün resul ve nebilerden küfrün sâdır olabileceği inancı ise eserde nübüvvet anlayışları hususunda Kerrâmiyye'ye nispet edilen diğer bir görüştür.⁸⁸

Tabsrâtü'l-'avâm'da Kerrâmîlerin imamet anlayışına da değinilmektedir. Müellifin aktarımına göre Kerrâmî Ebû Bekir İshak Mehmeşâz ile Şii Seyyid Ebu'l-Berekât el-Alevî arasında bu hususta bir münazara vuku bulmuştur. İmamet konusunda tartışan ikiliden Ebû Bekir, Yezid'in imametini nass ile ispatlayabileceğini, ancak muhatabının Ali'nin imametini ispatlayamayacağını dile getirmekte; uzayan tartışmada Seyyid Ebu'l-Berekât el-Alevî, Ebû Bekir'e peygamberin torunlarının kanını haksız yere akıtan birinin imametini nasıl ispat edeceğini sormaktadır. Ebû Bekir ise Yezid'in haksız yere kan döktüğünü kabul ettiğini ancak haksız yere kan dökmenin imameti iptal etmeyeceğini savunmakta ve görüşüne delil olarak, *Hani Rabbin meleklere: "Yeryüzünde bir halife yaratacağım." demişti de melekler: "Orada fesat çıkaracak ve kan akıtacak birini mi yaratacaksın. Hâlbuki biz seni tesbih ve takdis ediyoruz." demişlerdi. Allah: "Ben sizin bilmediklerinizi bilirim." buyurdu.*⁸⁹ ayetini getirmekte ve bu ayetin Yezid'in hilafetinin delili olduğunu belirtmektedir. Ebu'l-Berekât el-Alevî ise hiçbir Müslümanın böyle bir itikada sahip olduğuna daha önce rastlamadığını, Ali'ye kâfir diyen Hâricîlerin bile Yezid'in hilafeti hususunda böyle bir görüşe sahip olmadığını savunmaktadır.⁹⁰ İbn Dâ'î er-Râzî'nin Kerrâmî Ebu Bekir İshâk ile imamet konusunda tartıştığını belirttiği Ebu'l-Berekât el-Alevî'nin Seyyid Nâsıhuddîn Ebu'l-Berekât Muhammed b. İsmâil el-Huseynî el-Meşhedî olduğu bilgisine *A'yânü's-Şi'a* adlı eserden ulaşmaktayız. Vefat tarihi hakkında kesin bir bilgi edinemediğimiz Ebu'l-Berekât el-Alevî, *el-Fibrîst* müellifi Muntecebuddîn'in hocasıdır.⁹¹ Muntecebuddîn ise h. 460 senesinde vefat eden Tûsî'nin öğrencilerindendir. Söz konusu tarihler, h. 421 senesinde vefat eden Ebû Bekir İshâk b. Mehmeşâz ile tartışan kişinin Muhammed b. İsmâil el-Huseynî el-Meşhedî olabileceğini göstermektedir.⁹²

Tebstratü'l-'avâm'da Kerrâmiyye'nin bazı konularda Mu'tezilî görüşler benimsediğine dair çeşitli aktarımlar da yer almaktadır. Haramı rızık olarak kabul etmediklerine dair verilen bilgi bu bağlamda zikredilebilir.⁹³

Eserde Kerrâmiyye'nin fikhî görüşlerine de yer verilmektedir. Verilen bilgilerin bir kısmı önceki kaynaklarda yer almakla birlikte görülebildiği kadarıyla bazıları ilk olarak *Tebstratü'l-'avâm*'da geçmektedir. Kerrâmiyye'ye nispet edilen görüşler şunlardır: "İbn Kerrâm, niyetin tüm ibadetler için vacip olmadığını

⁸⁶ Bk. İbn Dâ'î er-Râzî, *Tebstratü'l-'avâm*, 70.

⁸⁷ İbn Dâ'î er-Râzî, *Tebstratü'l-'avâm*, 72.

⁸⁸ Eserde aktarılan bilgilere göre Bel'am b. Baürâ ve Bersisâ Kerrâmiyye tarafından peygamber kabul edilmekte ancak daha sonra inkâr ettiklerine inanılmaktadır. Bk. İbn Dâ'î er-Râzî, *Tebstratü'l-'avâm*, 72-73.

⁸⁹ Bakara Suresi, 2/30-34.

⁹⁰ İbn Dâ'î er-Râzî, *Tebstratü'l-'avâm*, 70.

⁹¹ Müellif, Ebu'l-Berekât el-Alevî'nin doğum veya ölüm tarihinden söz etmez. Ancak *Kitâbü'l-Mesmû'ât* adında bir eserin kendisine nispet edildiğinden söz eder. Bk. Emîn, Seyyid Muhsin, *A'yânü's-Şi'a*, thk. Hasan el-Emin, (Beyrut: Darü't-Te'âruf, 1983), 9/122.

⁹² Utbî, *Yemînî*, 308; Muntecebuddîn er-Râzî, Ali b. Bâ'yûye, *Fibrîst*, thk. Celâluddîn el-Urmevî, 20-23; Sayrafûnî, *Müntebab*, 22; Safedî, *Vâfî*, 5/113; İbn Kesir, *Bidâye*, 12/38.

⁹³ İbn Dâ'î er-Râzî, *Tebstratü'l-'avâm*, 73.

söyler. Abdest, gusül, namaz, zekât, oruç ve hacc gibi farz olan ibadetlerin niyetsiz sahih olduğunu; sünnet olan ibadetlerde ise niyetin vacip olduğunu savunur. Namazda hiçbir tekbirin rükün olmadığını, korku durumunda rükû ve sücud için ima gerekmediğini, bu durumda namazın tekbirden ibaret olduğunu söyler. Necis elbise ile kılınan namazın ve namazda elbiseye necaset bulaşmasının namazın iadesini gerektirmediğini savunur. Ayrıca o, kuud ve her iki teşehhüdün sünnet olduğunu son secdeden kafayı kaldırmakla namazın tamamlandığını söyler.”

Tebstratü'l-‘avâm’da Zevzenî’den yapılan nakillere göre İbn Kerrâm’ın *Kitabü’s-Sırr* adlı eseri, baştan sona Allah, resulü ve bütün peygamberlerle ilgili kınamalarla doludur. Zevzenî ise bunların binlercesinden sadece bir tanesini aktarmaktadır. İbn Dâ’î er-Râzî, söz konusu aktarımlarda bulunan Kâdî Ebû Cafer ez-Zevzenî’nin bir eseri olduğundan ve o eserde Kerrâmîlerin sapıklıkları ile ilgili bin meseleyi açıkladığından söz eder.⁹⁴ Kerrâmîye ile ilgili mübalağalı anlatımlar olarak niteleyebileceğimiz bu durum, Kerrâmîye’nin siyasal ve sosyal anlamda gücünü yitirmesi ile ilgili olabileceği gibi İbn Dâ’î er-Râzî’nin aktarımlarının Eş’ârilere dayanması ve Eş’ârilere dayanan Kerrâmîler arasındaki muhalefet ile de ilgili olabilir.

Kerrâmîye, *Tebstratü'l-‘avâm*’da hadis uyduran bir topluluk olarak resmedilmektedir. Müellifin aktarımına göre Kerrâmîler, Hz. Peygamber’e yalan isnat etme ile ilgili hadise onu Peygambere isnad ederken onunla insanları doğrudan saptırma gayesi gütmesi kaydını eklemişlerdir. Onlar; terğîb ve terhîb maksadı (İnsanları sevap işlemeleri hususunda teşvik etmek günahlardan sakınmaları hususunda korkutmak gayesi ile Hz. Peygambere hadis isnad edilebileceğini savunurlar. Onlara göre kendileri Hz. Peygamber’e yalan isnad etmemekte onun dini için yalan söylemektedirler.⁹⁵

Eserde, Kerrâmîye’ye bazı aşırı görüşler nispet edilmektedir. Örneğin diğer kaynaklarda hiç karşılaşmadığımız, Kerrâmîlerin Allah’ın iyilerin suretine büründüğünü kabul ettiklerine dair iddiayı⁹⁶ bu bağlamda zikredebiliriz. Ayrıca Kerrâmî olduğu belirtilen Bezzâzî’nin Muhammed b. Kerrâm’ın risalete Muhammed b. Abdullah’tan daha layık olduğunu iddia ettiğine dair aktarım da eserde Kerrâmîlere nispet edilen aşırı görüşlerdendir. Buna göre, bir gün Ebû Amr el-Mâzini’nin huzurunda bulunan bu şahıs, yukarıda zikrettiğimiz inancını dile getirmiştir. Ebû Amr, ondan bu iddiasını delillendirmesini istemiş, Bezzâzî, İbn Kerrâm’ın daha zahit olduğunu, kelim ilmi hususunda Muhammed b. Abdullah’tan daha bilgili olduğunu, kimseyle savaştığını ve kimseyi öldürmediğini söylemiştir. Verdiği cevap karşısında Ebû Amr, Bezzâzî’nin dediklerini teyit ederek kendisinin de aynı fikirde olduğunu ancak görüşlerinin açığa çıkması durumunda kınanacaklarını söyleyerek ona, fikirlerini gizlemesi tavsiyesinde bulunmuştur. Bezzâzî, Ebû Amr’ın bu tavsiyesi üzerine bundan böyle görüşünü gizleyeceğini ifade etmiştir.⁹⁷ Eserde, benzer iddiaların Kerrâmîye’nin önde gelen liderlerinden olan Mablûs tarafından da gündeme getirildiği, ancak kendisinin daha ihtiyatlı ibareler kullandığı aktarılmaktadır. Hz. Peygamberin mi Ebû Abdillâh’ın (İbn Kerrâm) mı daha faziletli olduğuna dair kendisine yöneltilen soruya o, her ikisinin son derece değerli zatlar olup aralarında ayırım yapmanın zor olduğu ancak Muhammed’in hiç eser telif etmediği İbn Kerrâm’ın ise birçok eser telif ettiği cevabını vermiştir.⁹⁸

Eserde bu bağlamda, Hz. Muhammed’in peygamberliği konusunda İbn Kerrâm’a da aşırı görüşler nispet edilmektedir. Buna göre İbn Kerrâm, *Kitabu’s-Sırr* adlı eserinde Muhammed’in nübüvveti döneminde dilediğini öldürdüğünü, dilediğini hapsedtiğini, dilediğini ise serbest bıraktığını söyler. Bir şiir ile kendisini metheden ancak daha sonra hicveden bir şahsın babasını öldürdüğünden söz eder. Babası

⁹⁴ İbn Dâ’î er-Râzî, *Tebstratü'l-‘avâm*, 67.

⁹⁵ İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, 1/100, 280; Sirâcuddîn el-Kazvîni, *Meşihetu'l-Kazvîni*, 1/113; İbn Mulakkın, *Tavdîb*, 3/548; İbn Hacer el ‘Askalânî, *el-Metâlibü'l-‘Alîyye*, 13/29.

⁹⁶ İbn Dâ’î er-Râzî, *Tebstratü'l-‘avâm*, 73.

⁹⁷ Ebû Amr’ın tavsiyesine karşılık Bezzâzî neden Şia’nın gulâtının Cebrail’in Ali’ye gönderildiğini ancak yanlışlıkla Muhammed’e gittiğini rahatlıkla söylemelerine rağmen kendilerinin neden açıkça İbn Kerrâm’ın risalete daha layık olduğunu söyleyemediklerini sorar. Ebû Amr bu sebeple kendilerine minberlerden ve minarelerden lanet edildiğini aynı durumun Kerrâmîlerin başına gelmesini isteyip istemeyeceğini sorar. Ebû Amr’ın bu cevabı karşısında Bezzâzî bundan böyle bu görüşün gizli kalacağını ifade eder. Bk. İbn Dâ’î er-Râzî, *Tebstratü'l-‘avâm*, 65-66.

⁹⁸ İbn Dâ’î er-Râzî, *Tebstratü'l-‘avâm*, 66.

öldürülen şahıs, babasının Kureyşli olması nedeniyle peygambere yakınlığı bulunduğunu dile getirmiş bunun üzerine peygamber ona, bunu önceden bilmiş olsaydı babasını öldürmeyeceğini söylemiştir. Bu bilgiyi aktardıktan sonra İbn Kerrâm, “Eğer Allah onun öldürülmesini emrettiyse neden “öldürmezdim” dedi; öldürülmesini emretmediyse neden öldürdü.” dedikten sonra bu gibi eylemlerin peygamberlerin değil ancak sultan ve meliklerin uygulamaları olduğunu söyler.⁹⁹ Kerrâmîlerin nübüvvet anlayışına dair bu aktarımlar, bazı Kerrâmî isimlerin İbn Kerrâm’ı Hz. Peygamber’den faziletli gördükleri; İbn Kerrâm’ın ise Hz. Peygamber’in peygamberliğini kabul etmediği imasını içermektedir.

İbn Dâ’î er-Râzî, *Azâbü’l-kabr* adlı eserinde, İbn Kerrâm’ın gizli tutulabilen tüm büyük günahları etbana helal kıldığı iddia etmektedir. İbn Kerrâm, gizlenemeyeceğinden şarap içmeyi hariç tutmuştur. İbn Dâ’î er-Râzî, “Kerrâmî âlimlerden biri” diyerek kim olduğu belli olmayan bir şahıstan aktarımlarına devam etmektedir. Yaptığı aktarıma göre bu şahıs, Kerrâmîlerin günahlarının iyilik olarak yazıldığı iddiasında bulunmakta ve İbn Kerrâm’ın Abdulcesîm adından bir oğlu olduğundan söz etmektedir.¹⁰⁰ İbn Kerrâm’ın Abdulcesîm adında bir oğlu olduğundan hiçbir kaynakta söz edilmemektedir. Bu bilgi, doğru olabileceği gibi karalama maksadıyla da gündeme getirilmiş olabilir.

İbn Dâ’î er-Râzî’nin Kerrâmiyye hakkında aktarımlarını dikkate alarak bu konuda oldukça taraflı bir yaklaşım sergilediğini söylemek mümkündür. Onun Kerrâmiyye bahsine Hz. Peygamber’e isnad edilen bir hadis ile başlaması ve bu rivayet ile Kerrâmiyye’nin kötülenmesi, Kerrâmiyye’ye yönelik taraflı yaklaşımını ortaya koymaktadır. Hadis rivayetinde, Kerrâmiyye’nin h. 250 senesinden sonra Horasan’da neşet edeceğine ve mezhep mensuplarının genel özelliklerine dair çeşitli bilgiler yer almaktadır. Kerrâmîlerin Mürcüilerden daha kötü bir grup olduğu; Allah’ın zâtı hakkında cahilce konuştukları, sünneti inkâr ettikleri, imanı ikrara indirgedikleri ve dinin zorunluluk olduğunu söyledikleri bu nedenle Hz. Peygamber’in Kerrâmîlere lanet okuduğu rivayette ayrıntılı bir şekilde işlenmektedir. Rivayette ayrıca, Hz. Peygamber’in Kerrâmîlerle muhatap olunmamasını, öldüklerinde namazlarının kılınmamasını, hastalandıklarında ziyaret edilmemelerini emrettiği ibareleri bulunmaktadır.¹⁰¹ Kerrâmiyye ile ilgili bu rivayeti, Kerrâmiyye’yi işlediği bölümün başında zikretmesi müellifin Kerrâmiyye’ye yaklaşımını yansıtsa da Şû literatürde Kerrâmiyye’nin bu şekilde ayrıntılı olarak işlendiği başka bir kaynakla karşılaşılması, İbn Dâ’î er-Râzî’nin *Tebseratü’l-‘avâm*’ını Kerrâmiyye hakkında önemli bir kaynak kılar.

İbn Dâ’î er-Râzî’nin *Kitabü’s-Surr*’dan yaptığı alıntılar Şâfiî bir kadıya dayandırması dikkate alınması gereken diğer bir husustur. Söz konusu dönemde Şâfiî-Eş’arîler ile Kerrâmîler arasındaki muhalefetin boyutu dikkate alındığında Zevzenî’nin Şâfiî olması, yaptığı aktarımlara temkinli yaklaşmak için yeterli bir sebeptir. Zevzenî’nin aktarımları veya müellifin Zevzenî’den aktardığını belirttiği bilgiler, Abdulkâhîr el-

⁹⁹ İbn Dâ’î er-Râzî, *Tebseratü’l-‘avâm*, 67.

¹⁰⁰ Bu zat, Kerrâmî bir şahsın işlediği günahların iyilik olarak yazıldığını; Kerrâmî olmayan bir şahsın işlediği iyiliklerin ise günah olarak yazıldığını iddia etmiştir. Eserde ayrıca Kerrâmîlerden Bezzâzî isimli bir şahıs, Muhammed b. Kerrâm’ın oğlu Abdulcesîm’den şarabın haramlığı ile ilgili babasından işittiklerini aktarmaktadır. Buna göre, İbn Kerrâm, bir damla şarabın hazar denizine düşmesi, bu denizden bir serçenin bir damla içmesi ve havalanıp yedi sene sonra okyanusa vararak okyanusa pislemesi durumunda okyanusun suyunun ve okyanusta yaşayan tüm canlıların etinin haram olacağını söyler. Bu okyanustaki bir balığın etinden bir parça yiyenin şarap içene uygulanan had cezası ile cezalandırılacağını, öldüğü takdirde namazının kılınmayacağını, Zerdüşterin ateşgedesine atılacağını söyler. Bk. İbn Dâ’î er-Râzî, *Tebseratü’l-‘avâm*, 68, 70.

¹⁰¹ Rivayetin tam metni şu şekildedir. Abdullah b. Ömer, Hz. Peygamber’in Ebu Bekir, Ömer, Osman, Muhacir ve Ensârden sahabeler ile oturmakta iken huzuruna çıktığını ve Hz. Peygamber’in sahabeye bu sözleri söylediğini işittiğini rivayet eder: Ümmetimden bir kavim zuhur edecektir. Onlar, ilk olarak iki yüz elli yıl sonra ortaya çıkacaklardır. Halk içerisinde gündüz oruç tutup gece namaz kılarlar. Elbiseleri eski olan bu topluluk tamahkâr ve tokluk derdinde olan yüzleri sarı, dilleri siyah bir topluluktur. Allah’ın zâtı hakkında cahilce konuşan bu topluluk, Allah’ın kitabını inkâr eder. İlmî ise dünya tamahı için isterler. Kim onlarla karşılaşırsa onlarla muhatap olmasın. Öldüklerinde namazlarını kılmasın, hasta olurlarsa onları sormasın. Dedim ki anam babam sana feda olsun Ey Allah’ın Resulü onların alametleri nedir. Dedi ki: Onlar Horasan’da ortaya çıksalar da mezhebin aslı Sicistan’ın bir kasabasıdır. Onlara Kerrâmiyye denir. Onlar Mürcüilerden kat kat daha kötüdür. Liderlerini benim adım ile çağırırlar. Ben onlara helal etmiyorum zira onlar dinimizi değiştirip sünnetimi inkâr ettiler. Bununla da kalmayıp imanın ikrar; dinin ıztırar (zorunluluk) olduğunu söylediler. Hz. Peygamber, Allah, ona, etbana ve dostlarına lanet etsin dedi ve bu sözünü üç kez tekrarladı. Farklı kaynaklarda bu rivayeti araştırmamıza rağmen rastlayamadık. Uydurma bir rivayet olması kuvvetle muhtemeldir. Bk. İbn Dâ’î er-Râzî, *Tebseratü’l-‘avâm*, 64.

Bağdâdî'nin *el-Fark beyne'l-Fırak* adlı eserindeki üslubu ile de benzerlik arz etmektedir. Muhtevaları farklı olsa da Zevzenî ve Bağdâdî'nin üsluplarındaki benzerliğin mezhebi mensubiyetleri ve Kerrâmîler ile aralarındaki sürtüşmeleri ile ilgili olması muhtemeldir.

Kerrâmiye hakkında eserinde ayrıntılı bilgilere yer veren İbn Dâ'î er-Râzî'nin İbnü'l- Heysam'dan söz etmemesi, İbn Heysam'ı Kerrâmî kabul etmediği şeklinde yorumlanabilir. Çünkü İbn Kerrâm, İshak b. Mehmeşâz, İbrahim b. Muhâcir ve daha pek çok Kerrâmî isimden söz ederken tarihi kaynaklarda feraset sahibi ve ileri derece akıl yürütme yetisine sahip biri olarak tavsif edilen İbn Heysam'a değinmemektedir.¹⁰² Gerek kelâm ilmindeki derin bilgisi gerek İbn Fûrek ile yaptığı tartışmalar¹⁰³ göz önünde bulundurulduğunda müellifin İbn Heysam'ın varlığından haberdar olmaması ihtimali gündem dışı kalır.

Kerrâmîlere önceki süreçte de birtakım sapkın görüşler nispet edilmiş olsa da on birinci yüzyıldan itibaren Kerrâmîliğin zayıflaması ile sapkınlığa ilişkin anlatımlar ileri bir boyut kazanmıştır. Genelde Horasan'da özelde ise Nîsâbur'da Şâfî, Hanefî ve Kerrâmîler arasında sosyal ve siyasî bir rekabet söz konusuydu. Bu rekabet her bir mezhebin aşırı görüşlerini geri çekip daha mutedil fikirler beyan etmelerine neden olmuştur. Bu bağlamda Muhammed b. Heysam'ın Kerrâmî görüşlere mutedil bir yapı kazandırdığı söylenebilir. Ancak İbn Heysam'ın çabaları, önceki süreçte Kerrâmî gruplar tarafından benimsenen görüşlerin tamamen terk edildiği anlamına da gelmemektedir. Her ne kadar Kerrâmî olmayan yazarlar, on birinci yüzyıldan itibaren iktidar desteğini yitiren Kerrâmiye'ye söz konusu sapkın görüşleri nispet etme hususunda¹⁰⁴ uygun bir ortam elde etmişlerse de Kerrâmiye'ye atfedilen görüşlerin tamamen muhalefetin çarpıtması olduğunu söyleyebilmek pek de mümkün değildir.

Sonuç

Şîi makâlât geleneğinde Kerrâmiye'nin sunumuna dair ortak bir tavır söz konusu değildir. Erken dönem kaynaklarda Kerrâmiye veya İbn Kerrâm doğrudan yer almamaktadır. Bu eserlerde Mürcie ile ilgili aktarımları inceleyerek Kerrâmiye'nin izini sürmeye gayret ettiğimiz çalışmamızda söz konusu çevrelerde Mürcie ile çoğunlukla Ehl-i sünnet'in kastedildiğini tespit ettik. Mürcie kullanımı ile Sünnî çevrelerde çoğunlukla Ashâbu'l-Hadîs zaman zaman ise Ashâbu'r-rey hedef alınmaktadır. Kerrâmiye'nin doğrudan zikredilmediği kaynaklarda İrcâ ve Mürcie ile amelleri imana dâhil etmeyenler, büyük günah işleyen kişinin durumunu Allah'a ırcâ edenler veya diğer konularda hangi görüşü benimserse benimsesin Hz. Ali'nin imametini sonraya bırakanların bütünü kastedilmektedir.

Kerrâmiye'yi doğrudan ele alan kaynaklarda ise müelliflerin Kerrâmiye'ye yönelik karalayıcı bir tutum içerisinde oldukları görülmektedir. Kerrâmiye'nin açıkça ele alındığı iki kaynaktan biri olan İbn Dâ'î er-Râzî'nin *Tebsrâtu'l-'avâm* adlı eseri, Kerrâmiye hakkında verdiği bilgiler açısından zengin bir içeriğe sahip olsa da objektiflik sorunları ile maluldür. Ayrıca kaynaklık açısından da bir dizi sorun taşımaktadır. İbn Kerrâm'ın eserlerinden yapılan nakillerin önceki kaynaklarda, Bağdâdî hariç, teferruatlı bir şekilde yer almaması ve müellifin bu eserleri bizzat görmemesi gibi sorunlar, bu bağlamda zikredilebilir. Eserde, Bağdâdî'nin aktarımlarına birtakım eklemeler yapılmışsa da bu bilgilerin kim oldukları belli olmayan çeşitli Kerrâmî isimlere nispet edilmiş olması verilen bilgilerin kontrolünü yapmayı zorlaştırmaktadır. Ayrıca bilgilerin aktarıcısının Kerrâmiye'ye yönelik sert muhalefetleri ile bilinen Şâfîilerden olan bir kadıya dayandırılması da söz konusu bilgilere ihtiyatla yaklaşmayı gerektirmektedir. Ancak kaynaklık değeri ve objektiflik ile ilgili zikrettiğimiz tüm bu sorunlara rağmen eser, Kerrâmiye'nin gücünü yitirdiği dönemdeki durumunu yansıtması açısından önemlidir. Kerrâmiye, bu dönemde muhalif gruplar tarafından aşırı görüşlere sahip, peygamberin dili ile lanetlenmiş, kendileri ile her türlü ilişkinin kesilmesi tavsiye olunan bir topluluk olarak resmedilmektedir.

¹⁰² Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 30/497; 'Askalânî, *Tabstrü'l-müntebih*, 3/1191.

¹⁰³ Detaylı bilgi için bk. Alimoğlu Sürmeli-Bağlıoğlu, "Eşarî Geleneğe Kerrâmiye Tenkidi: İbn Fûrek, Bağdâdî ve İsferyânî Örneği", 186-187.

¹⁰⁴ Malamud, "Ortaçağ Horasanında Sapkın bir Politika: Nîşabur Kerrâmiyesi", 536.

Kaynakça

- Alimoğlu Sürmeli, Zeynep. *Ehl-i Sünnet'in Kerrâmiyye Eleştirisi*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Alimoğlu Sürmeli, Zeynep. "Hadis Taraftarlarının Kerrâmiyye Eleştirisi". ed. Ayhan Kuşçulu - Elshan Gubanov. 1135-1155. Kayseri, 2018.
- Alimoğlu Sürmeli, Zeynep. "İbn Dâ'î er-Râzî'nin Tebsıratu'l-'Avâm fî Ma'rifeti Mekâlâti'l-Enâm adlı Eserinde İslam Mezheplerini Tasnifi". *Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 35 (2017), 293-306.
- Alimoğlu Sürmeli, Zeynep. "Sünnî Makâlât Eserlerinde Kerrâmiyye'nin Tasnifi Meselesi". *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 12/2 (31 Aralık 2019), 403-440. <https://doi.org/10.18403/emakalat.648163>
- Alimoğlu Sürmeli, Zeynep - Bağlıoğlu, Ahmet. "Eşarî Gelenekte Kerrâmiyye Tenkidi: İbn Fûrek, Bağdâdî ve İsferyânî Örneği". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2017), 183-211.
- Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Lisânü'l-mîzân*. thk. Abdulfettâh Ebû Gûdde. Beyrut: Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, 2002.
- Avcu, Ali. *Horasan-Maverâinnebir'de İsmaililik*. Ankara: Asitan Kitap, 2014.
- Avcu, Ali. "İsmailiyye Ekolünün Mezhepler Tarihi Kaynakları". *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*. 163-192, 2018.
- Aydın, Salih. *Bir Ehl-i Sünnet Okulu: Kerrâmiyye, Kerrâmiyye'nin Kelam Teorisi, İman Anlayışı ve Din Politikası*. Viyana, 2012.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed et-Temîmî. *el-Farğ beyne'l-firak*. thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd. Beyrut: el-Matbaatu'l-'Asriyye, 1995.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed et-Temîmî. *Uşûlü'd-dîn*. İstanbul: Matbaatu'd-Devle, 1928.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr 'Abdülkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed et-Temîmî. *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Farğ beyne'l-firak)*. çev. Ethem Ruhi Fiğlalı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Bâherzî, Ali b. Hasan. *Dumyati'l-kasr ve usretü ehli'l-asr*, ts.
- Bozan, Metin. "Fadl b. Şâzân ve Kitâbu'l-'İle'i Çerçevesinde İmamet Anlayışı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2004), 69-82.
- Bulut, Halil İbrahim. "Şeyh Müfid ve İmâmiyye Ekolünde Gaybetin Aklileşmesi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Haziran 2005), 175-202.
- Çevik, Ahmet. *Ebu Hâtîm er-Râzî'nin Kitabu'z-Zine fî'l Kelimâti'l-İslâmiyye Adlı Eserinin Tercüme ve Tablîli*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Çift, Salih. "İlk Dönem Tasavvuf Klasikleri Tarafından İhmal Edilen Bir Zühd Hareketi: Kerrâmiyye". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2018), 439-462.
- Doğan, Hüseyin. *Horasan ve Maverâinnebir'de İlmî Bir İslam Politikası: Kerrâmî Söylem ve Yansımaları*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- Durguti, Abdylkader. "Makâlât Geleneğinde Muhammed b. Heysem ve Heysemiyye Mezhebi". *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 14/2 (31 Aralık 2021), 987-1019. <https://doi.org/10.18403/emakalat.984782>
- Durguti, Abdylkader. "Mezheplerarası İletişimden Kaynaklanan Sorunlar: Kerrâmiyye ve Eş'ariyye Tartışması Örneği". 554-562. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları, 2019.

- Ebû Hâtım er-Râzî, Ahmed b. Hamdân b. Ahmed er-Râzî el-Versinânî. “Kitâbu’z-Zîne”. *el-Ğuluv ve’l-fırakı’l-ğâliye fî’l-bedâratı’l-İslamiyye*. thk. Abdullah Sellûm. Bağdat: Dâru’l- Vâsıt, 1982.
- Ebû Temmâm. *Bâbu’s-Şeytan min Kitâbi’s-Şecere*. thk. Wilferd Madelung - Paul E. Walker. Leiden: Brill, 1998.
- Edis, Mustafa Salih. “Kerrâmiyye’nin Kelami ve Fikhi Meselelere Yaklaşımı”. *Journal of Analytic Divinity* 3/2 (2019), 1-23.
- Erdem, Erol. *Kerrâmiyye Mezhebi ve İtikadi Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994.
- Ess, Josef van. *Theologie und Gessellschaft Im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra*. Heidelberg, 1980.
- Gölcük, Şerafettin. “Kerrâmiler”. *Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 11 (Nisan 1929), 1-15.
- Gülmez, Cahit - Alimoğlu Sürmeli, Zeynep. “Bâtunî Düşüncüyü Yansıtmaları Açısından Ebû Temmâm’ın Bâbü’s-Şeytân Min Kitabi’s-Şecere Adlı Eserinin Tahlili”. *Turkish Journal of Shiite Studies* 5/1 (2023), 28-55.
- Hakîm es-Semerkindî, Ebû’l-Kâsım İshâk b. Muhammed b. İsmâil el-Kâdî. *es-Sevâdü’l-a’zam*. Matbaatu’l-Cemal, ts.
- Hüseynî, Seyyid Muhammed Rızâ. “Fıraku’s-Şîa Veya Makâlâtü’l-İmâmiyye Nevbahtı’nin Mi Yoksa Kummi’nin Mi?” çev. Mehmet Kalaycı. *Şiî Fırkalar (Kitâbu’l-Makâlât ve’l-Fırak, Fıraku’s-Şîa)*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000.
- İbn Dâ’î er-Râzî (VII. asrın ikinci yarısı/XI. asrın ikinci yarısı), Seyyid Murtezâ b. Dâ’î Hasenî. *Tabsrâtü’l-avâm fî ma’rifeti mekâlâtü’l-enâm*. haz. Abbâs İkbâl. İntişârâtü Esâtîr, 1945.
- İbn Ebi’l-Hadîd, Ebû Hâmid İzzüddîn Abdülhamîd b. Hibetillâh b. Muhammed el-Medâinî. *Şerhu nebcî’l-belâğâ*. thk. Muhammed Ebu’l-Fudayl İbrâhîm. Kum: Dâru İhyâi’l-‘Arabiyye, 1993.
- İbn Şâzân, Ebû Muhammed Fazl b. Şâzân b. Halîl el-Ezdi en-Nisâbûrî. *el-İdab fî’r-red ‘alâ sâiri’l-fırak*. thk. Seyyid Celâleddin el-Hüseynî el-Urmevî. Beyrut: Müessesetü Târihi’l-Arabî, 2009.
- İbn Şâzân en-Nisâbûrî, Ebû Muhammed Fazl b. Şâzân b. Halîl el-Ezdi. *el-İzâh fî’r-red ‘alâ sâiri’l-fırak*. thk. Celalüddîn el-Hüseynî el-Urmevî. Beyrut: el-Müessesetü’t-Târihi’l- ‘Arabî, 2009.
- İbn Yahya. *Şerhu Cümeli usûli’d-dîn*. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, Nu: 1648/II.
- İbnü’n-Nedîm, Muhammed b. İshâk. *el-Fibrîst*. thk. Rıdâ Teceddüd. Tahran, 1971.
- İnal, İbrahim Hakkı. *The Presentation of the Murji’a in Islamic Literature*. Ankara: Fecr Yayınları, 2021.
- İsferâyînî, Ebû’l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr b. Tâhir. *et-Tebşîr fî’l-dîn ve temyîzi’l-fırakati’n-nâciye ‘ani’l-fırakı’l-hâlikân*. thk. Kemal Yusuf el-Hût. Beyrut: Â’lemü’l-Kütüb, 1983.
- Karadağ, Cağfer. “Kerrâmiyye ve İtikadi”. *Kelam Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2007), 41-42.
- Koç, İsa. “İbn Şâzân’ın el-İzâh Adlı Eserine Göre İslam Mezhepleri”. *Temel İslam Bilimleri Araştırmaları*. 569-580. İstanbul, 2018.
- Kutlu, Sönmez. “Kerrâmiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/294-296. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Kutlu, Sönmez. “Kerrâmiyye Mezhebi: Tarihçesi, Fikirleri, Edebiyatı”. *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zibniyet Çözümlemeleri*. ed. Sönmez Kutlu. Ankara: Otto Yayınları, 2012.
- Madelung, Wilferd. “İmâmiyye Fırak Literatürüne Dair Mülâhazalar”. çev. Ali Dere. *Şiî Fırkalar (Kitâbu’l-Makâlât ve’l-Fırak, Fıraku’s-Şîa)*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed. *Kitâbü Ah’seni’t-tekâsîm fî ma’rifeti’l-ekâlîm*. Kahire: Mektebetü Medbûlî, 1991.

- Malamud, Margarit. “Ortaçağ Horasanında Sapkın bir Politika: Nişabur Kerrâmiyyesi”. çev. Hüseyin Doğan. *Kelam Araştırmaları Dergisi* XIII/1 (2015), 533-552.
- Me‘âfirî, Kâdî Muhammed b. Abdullah Ebû Bekr b. el-‘Arabî el-İşbîlî el-Mâlikî. *Kanûnu’t-te’vîl*. thk. Muhammed es-Süleymânî. Beyrut: Dâru’l-Kıble, 1986.
- Nesefî, Ebü’l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu‘temid. *Tebşiratü’l-edille*. thk. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004.
- Nevbahî, Hasan b. Mûsâ en- - Kummî, Ebû Halef Sa’d b. Abdillâh. *Şii Fırkalar (Kitâbu’l-Makâlât ve’l-Fırak, Fıraku’s-Şîa)*. çev. Hasan Onat vd. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000.
- Nîsâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim. *Târîbu Nîsâbûr*. çev. Muhammed b. Hüseyin Nîsâbûrî. Tahran: Kitaphanei İbn Sîna, ts.
- Nizâmülmülk. *Siyasetname*. çev. Mehmet Taha Ayar. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 18. Basım, 2021.
- Pezdevî, Ebü’l-Yüsr Muhammed b. Muhammed. *Uşûlî’l-dîn*. thk. Hans Peter Linss. Kahire: el-Mektebetü’l-Ezheriyye, 2003.
- Sâbûnî, Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd. *el-Bidâye fi’l-uşûlî’l-dîn*. thk. Fethullaf Huleyf. Mısır: Dâru’l-Meârif, 1967.
- Safedî, Ebü’s-Safâ Salâhuddîn. *el-Vâfi bi’l-vefeyât*. thk. Ahmet Arnavûd - Mustafa Türkî. Beyrut: Dâru İhyai’t-Turas, 2000.
- Sem‘ânî, Ebû Sa’d Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâb*. Beyrut: Dâru’l-Cenân, 1988.
- Suğdî, Alî b. el-Hüseyin b. Muhammed. *en-Nütef fi’l-fetâvâ*. thk. Selahuddîn en-Nâhî. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1984.
- Suyûtî, Ebû Bekr b. Muhammed b. Celâluddîn. *Târîbu’l-hulefâ*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. Mısır: Matbaatu’s-Saade, 1952.
- Şehristânî, Ebu’l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm. *el-Milel ve’n-nihal*. thk. Muhammed Ahmed Fehmi. Lübnan: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2009.
- Şeyh Müfid, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu‘mân el-Hârisî el-Ukberî. *Evâ’ili’l-makâlât*. thk. Şeyh İbrahim el-Ensârî. el-Mü’temeru’l-‘Âlemî li’Elfiyeti’s-Şeyhi’l-Müfid/Musannefatu’s-Şeyhi’l-Müfid 8, 1413.
- Vadet, Jean Claude. “Le Karamisme de la Haute Asie Au Carrefour De Trois Sectes Rivalentes”. *Revedes Etudes Islamiques* 48/1 (Paris 1980), 25-50.
- Wilferd, Madelung. “Sufism and the Karamiyya”. *Sufism: Critical Concepts in Islamic Studies*. ed. Ridgeon Lloyd. 131-144. London and Newyork: Routledge, 2008.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Ebû Hâtim er-Râzî”. 10/148-150. İstanbul: DİA, 1994.
- Yoncalık, Yalçın. “Bir Şii Mezhepler Tarihi Kaynağı Olarak Tebsiratu’l-‘avâm”. *Turkish Journal of Shiite Studies* 2/2 (2020), 221-244.
- Yoncalık, Yalçın. *Tabsiratü’l-Avam Adlı Eserde Şii Fırkalar İle İlgili Görüşler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Mîzânü’l-i’tidâl*. thk. Ali Muhammed Muavvez - A’dil Ahmed Abdulmevcûd. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1995.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ’*. Beyrut: Beytu’l-Efkâri’d-Düveliyye, 2004.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâbiri'l-a'lâm*. thk. Beşşâr 'Avvâd. Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.

Ziriklî, Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris. *el-'Alâm*. Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.

Zysow, Aron. "Two Unregocnized Karrami Texts". *Journal of The American Oriental Society* 108/4 (1988), 577-588.